

Kasna prapovijest od Žrnovnice do Omiš

Vidović, Maja

Master's thesis / Diplomski rad

2018

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:209290>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-20**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

zir.nsk.hr

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJ

Sveučilište u Zadru

Odjel za arheologiju

Diplomski sveučilišni studij arheologije (jednopedmetni)

Maja Vidović

Kasna prapovijest od Žrnovnice do Omiša

Diplomski rad

Zadar, 2018.

Sveučilište u Zadru

Odjel za arheologiju
Diplomski sveučilišni studij arheologije (jednopedmetni)

Kasna prapovijest od Žrnovnice do Omiša

Diplomski rad

Studentica:

Maja Vidović

Mentorica:

doc. dr. sc. Martina Čelhar

Zadar, 2018.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Maja Vidović**, ovime izjavljujem da je moj **diplomski** rad pod naslovom **Kasna prapovijest od Žrnovnice do Omiša** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 31. listopada 2018.

SADRŽAJ

1. UVOD	6
3. KULTURNO-POVIJESNA SLIKA POLJIČKOG KRAJA U PRAPOVIJESTI	16
4. GRADINE I GOMILE NA PROSTORU SREDNJIH I PRIMORSKIH POLJICA ..	25
4. 1. PRIMORSKA ILI DONJA POLJICA	26
4.1.1. GRADINA NA PERUNU (SV. JURE)	27
4.1.2. GRADINA NA PERUNIĆU	29
4.1.3. GOMILA STRAŽNICA	30
4.1.4. KRIŽ	31
4.1.5. SV. JURE NA VRŠINI	31
4.1.6. VILANJSKI GRAD/GLAVICA	34
4.1.7. MUTOGRAS	35
4.1.8. GRADINA U SRINJINU	36
4.1.9. SUVA/VELA GOMILA	37
4.1.10. MALA GOMILA ISPOD VELIKE/SUVE GOMILE	38
4.1.11. PIŠĆENICA	38
4.1.12. VELIKI OSTROG	39
4.1.13. BARIĆA GRADINA ILI GRADINA (iznad Turske peći)	40
4.1.14. GOMILA NA STUBICI	41
4.1.15. GRADINA NA LETUŠI (iznad crkve Gospina Uznesenja)	41
4.1.16. GRADINA NA BABINOM KUKU	42
4.1.17. JURIŠIĆA GRADINA	43
4.1.18. ZAHOD	45
4.1.19. GRADINA NA BABNJAČI ILI BABLJAČI	46
4.2. SREDNJA POLJICA	48

4.2.1. GRADINE NA SRIDIVICI (MARKOVAČI).....	49
4.2.2. GRADINE I GOMILE NA GRADAC BRDU.....	52
4.2.3. GRADINA NA MAKIRINI (Zvezdano selo Mosor)	55
4.2.4. GRADINA KUZMA I DAMJAN NA MOSORU (STRMICA).....	55
4.2.5. BRDO OČUR	59
4.2.6. KLANAC IZMEĐU BRDINA I BROJILA NA KOZIKU (Sv. Arnir).....	62
4.2.7. GOMILA KOD SKOČIBA IZNAD GATA	64
4.2.8. DVIJE GOMILE NA KOMORJAKU	64
5. RAZMATRANJA O GRADINSKIM NASELJIMA I GOMILAMA	66
6. ZAKLJUČAK	71
7. LITERATURA.....	73
KASNA PRAPOVIJEST OD ŽRNOVNICE DO OMIŠA	78
LATE PREHISTORY PERIODS IN THE AREA FROM ŽRNOVNICA TO OMIŠ	79
PRILOZI	80

1. UVOD

Tema je rada utvrđivanje arheološkog potencijala prostora od Žrnovnice do Omiša (točnije rijeke Cetine). U skladu s tim rekognoscirano je područje Žrnovnice, Podstrane, Gornjeg Sitnoga, Gata, Naklica, Skočiba, brda Peruna, Sridivice/Markovače, Orlovače, dio planine Mosor, te Osić. Rekognosciranje je obuhvatilo pregled isključivo gradina i gomila na navedenom prostoru i to uz korištenje literature te zračnih snimaka s preglednika Arkod, Google maps, Google Earth kao i zračni snimak iz 1968. g. Premda su u literaturi već otprije zabilježeni lokaliteti koji se mogu vezati uz kasnija prapovijesna razdoblja, terenski pregled ukazao je na izostanak znatnije količine pokretne arheološke građe i iz prapovijesnih, i iz kasnijih razdoblja. Tamo gdje je ona zabilježena, uglavnom se kronološki može vezati uz antičko ili srednjovjekovno razdoblje. Nalazi prapovijesne keramike iznimno su rijetki i zasad su utvrđeni tek na jednom položaju, na gradini Gradac u Srednjim Poljicama. Riječ je o importiranoj keramici koja se može datirati u mlađe željezno doba (4. – 2. st. pr. Kr.).

Područje obuhvaćeno terenskim pregledom većinom je nepoznato u arheološkom smislu. Istražen je samo grobni humak kraj sv. Jure na Vršini, no on je s popratnim grobovima datiran u 17./18. st. Poznati su nalazi iz grobnice na južnoj padini brda Mutogras koja je otkrivena slučajno, a u kojoj je pronađena keramika tipa *gnathia* koja se može okvirno datirati u vrijeme 4. – 3. st. pr. Kr., srebrni novčići iz 2. st. pr. Kr te spaljene kosti i oko petnaestak balzamarija. Na vrhu istog brda nađen je srebrni novac Julija Cezara, a na cijelom brdu vidljivi su ulomci terakote te ostatci zida.¹ Godine 1913. na istome mjestu nađeni su grobovi s bogatim grobnim priložima među kojima se ističe ogrlica od jantarnih i višebojnih staklenih perli, fibula, perforirani disk, spiralno-naočalasti privjesci, željezna koplja itd.² U kontekstu tumačenja kasnih prapovijesnih razdoblja za ovaj je prostor važan i nalaz ostave i grobova na ravnom iz Sitnoga Gornjeg koja svjedoči o tome da se na ovom prostoru može računati i na nalaze iz brončanog doba.³

¹ A. ŠKOBALJ, 1970, F. BULIĆ, 1907, 142–144, D. MARŠIĆ, 2003, 441.

² J. JELIĆ, 1991, 20–21, M. BONAČIĆ MANDINIĆ, 2008, 235–236, F. BULIĆ, 1923, 85.

³ Š. BATOVIĆ, 1983, 333, 335.

Većina objavljenih antičkih nalaza uglavnom su slučajni nalazi ili su uočeni tek nakon što su neko određeno vrijeme stajali uzidani u nečije kuće, ogradne zidove crkava ili pak kao nadgrobni spomenici.⁴ Za prikupljanje većinu građe, a ujedno i njezinu interpretaciju, zaslužan je Frane Bulić. Kao ravnatelj Arheološkog muzeja u Splitu, prikupio je, dokumentirao i interpretirao većinu poznatih nalaza s ovog područja. To je objelodanio u zbornicima *Bulletino di archeologia e storia Delmata*.⁵ Nakon njega, interes je pokazao don Ante Škobalj. On je u knjizi *Obredne gomile* objavio položaje gomila i gradina, opisao ih, premjerio te interpretirao.⁶ Upravo je njegova knjiga bila iznimno korisna kao polazna točka u organizaciji rekognosciranja kao i korištenje zračnih snimki s Geoportala, Arkoda, zračnih snimaka iz 1968. godine te topografskih karti. Unatoč velikom broju položaja lokaliteta koje je Škobalj uvrstio u svoje djelo, terenskim pregledom zabilježene su i neke nepoznate pozicije ili su preciznije ubicirani pojedini lokaliteti koje Škobalj tek okvirno navodi (npr. gradina kod crkve Kuzme i Damjana ili gradina Gradac). Osim Škobalja i Bulića koji su objelodanili nalaze, treba spomenuti rad Dražena Maršića⁷ u kojem se bavio pitanjem ubikacije *castelluma* Pituntina, Nerastina i Onastina kao i njihovih antičkih nasljednika te N. Cambija⁸ koji je interpretirao jedan od najpoznatijih nalaza s ovog područja, nadgrobnu stelu Lucija Artorija Kasta.

Najveća prepreka pri interpretaciji kasnih prapovijesnih razdoblja na ovom području neistraženost je područja i manjak databilnih nalaza na arheološkim pozicijama. Međutim, s obzirom da su gradine kao i kamene gomile različitih funkcija (grobni humci, markacijski humci, limitni humci...) karakteristične upravo za brončano i željezno doba, premda su neke, naravno, mogle biti korištene i kasnije, opravdano je sve takve lokalitete uvrstiti u ovaj rad čak i ako o njima nisu poznati nikakvi konkretni podatci koji bi svjedočili o njihovom kronološkom određenju. Donekle treba biti oprezniji

⁴ Pri tome mislim, na primjer, na međaš s položaja Krč, potom na reljef Silvana i nimfi i stelu obitelji Aurelijus koje su bile uzidane u crkve kao spoliji, te na koncu ploču L. Kasta koja je dugo vremena stajala kao dio crkvene ograde sv. Martina. Primjera ima još, no ovi su obrađeni u literaturi. Usp.: F. BULIĆ, 1896, 145; B. GABRIČEVIĆ, 1968; J. JELIČIĆ, 1991; D. MARŠIĆ, 2014.

⁵ Usp. npr. F. BULIĆ, 1896; 1890.

⁶ Vidjeti A. ŠKOBALJ, *Obredne gomile*, 1970.

⁷ D. MARŠIĆ, 2003.

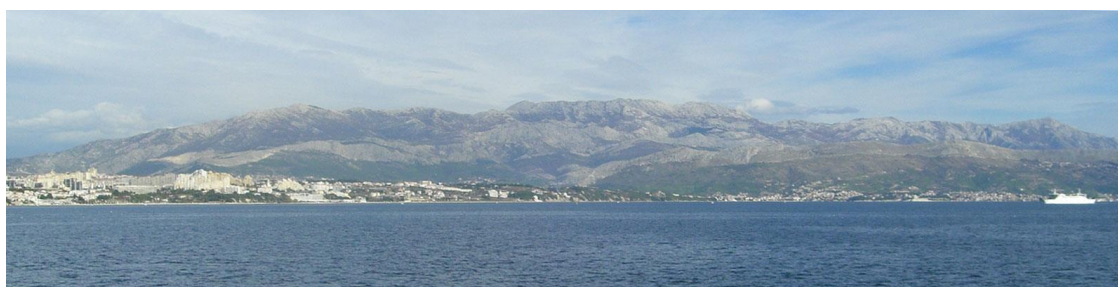
⁸ N. CAMBI, 2014.

kad je riječ o kamenim gomilama jer su neke od njih mogle nastati i kasnije, pa i u recentnom razdoblju, ponajprije one nastale zbog čišćenja terena, makar se takve često mogu prepoznati i zbog svoga specifičnog položaja u krajoliku.

2. GEOGRAFSKE KARAKTERISTIKE PROSTORA

Dalmatinske planine pripadaju dinarskomu gorskom sustavu – Dinaridima. Pružaju se u smjeru sjeverozapad-jugoistok, a najviši vrhovi nemaju oblik grebena nego visokih zaravni (do 1700 m) te imaju složen reljef s brojnim ponikvama, jamama i gorskim kosama.⁹ Dinaridi su građeni od naslaga vapnenca uglavnom iz razdoblja krede. Na dinaridima nema površinskih vodotoka, a negdje ni vlage potrebne za rast vegetacije. Svi vodeni talozi nestaju u škrapama, ponorima itd. Klima je također vrlo neprikladna za razvoj biljnog pokrova jer je ljeti prisutno snažno zračenje sunca, a zimi suha bura koja isušuje vlagu u tlu. Nekada su dinaridi imali puno više šume, ali zbog stočara koji su uništavali šumu kako bi dobili više zemlje za ispašu, ona je danas svedena na minimum. Nakon uništenja šume atmosferske prilike isprale su sloj humusa do kamena pa se ono preostalo plodno tlo pokušavalo zaštititi gradeći suhozidine oko njega ili organizirajući kamenje u gomile.¹⁰

Mosor (slika 1) masiv je koji se proteže u smjeru sjeverozapad-jugoistok oko 30 km, tj. od Kliškog prijevoja do rijeke Cetine. Širina mu, bez poljičko-primorske kose, iznosi oko 12 km. Planina se može podijeliti na istočni, središnji i zapadni dio.¹¹ Zapadni se dio proteže od Kliške uvale do podnožja Ljubljana s važnijim vrhovima Debeljek (1043 m), Debelo brdo (1071 m), Plišivac (1077 m) i Trnovac (999 m) (prilog 1). Južni dio ovog dijela Mosora iznad 500 m prelazi u prostrani zaravanak koji se nakon 100 m naglo obara te postupno prelazi u Stobrečki prosjek.¹²

Slika 1. Pogled na Mosor iz Bračkog kanala (snimio: Ante Perković, https://hr.m.wikipedia.org/wiki/Datoteka:Mosor_iz_Bra%C4%8Dkog_kanala.jpg, 1. 8. 2018)

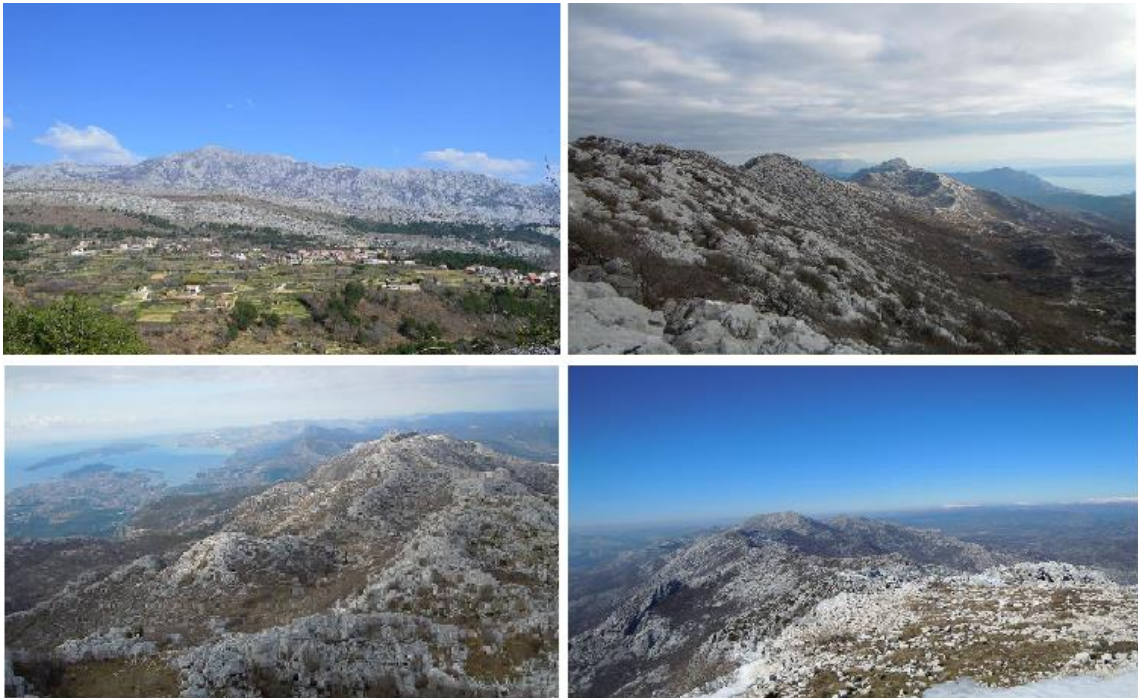
⁹ Ž. POLJAK, 2001, 491.

¹⁰ Ž. POLJAK, 2001, 492, 528.

¹¹ U. GIROMETTA, 1930, 76–77.

¹² U. GIROMETTA, 1930, 76–77.

Za područje ovog rada bitni su središnji i istočni dijelovi jer oni čine sjeveroistočnu granicu prostora (slika 2). Središnji Mosor pruža se od Ljubljanskog prijevoja do Ljutog kamena, a glavni su vrhovi Ljubljan (1262 m), Mosor s Vickovim stupom (1325 m) i Veliki Kabal (1339 m) (prilog 2). Istočni dio Mosora pruža se od Ljutog kamena u smjeru istoka sve do rijeke Cetine s najvišim vrhovima Velim (1159 m), Botajna (1196 m), Kozik (1319 m), Kupinovac (1002 m) i Lišnica (950 m) (prilog 3).¹³ S pozicije Ljuto kame seže pogled na cijelu srednju Dalmaciju te otoke Palagružu, Jabuku, Svetac, Biševo, Vis, Hvar, Korčulu, Brač, Šoltu, Drvenik, Čiovo, Dinaru u dužini 100 km, Zavelnia, Biokovo, Omiška Dinara, Pelješac te srednjodalmatinsku Zagoru. S južne strane pružaju se dva ogranka; Sridivica ili Markovača s dužinom oko 12 km i Vršina dužine oko 17 km od Žrnovnice do Omiša.¹⁴ Na ovim ograncima nalaze se gradinska naselja.

Slika 2. Planina Mosor (slike preuzete od hpd Kamenar i www.geocaching.com, <http://www.hpd-kamenar.hr/galerija.php?galerija=162>, <http://www.hpd-kamenar.hr/galerija.php?galerija=148>, <http://www.hpd-kamenar.hr/galerija.php?galerija=108>, https://www.geocaching.com/geocache/GC53PIF_a1-mosor-sjever?guid=c9346e56-5310-4222-a203-f5e288ce3eba, 1.8.2018).

¹³ Ž. POLJAK, 2001, 525–527.

¹⁴ I. RUBIĆ, 1968, 7; A. LAUŠIĆ, 1991, 19–20.

Veliki dio Mosora sastavljen je od stijena gornjokretacijske starosti; od rudistnoga vapnenca i dolomita. Javljuju se i stijene eocenske starosti, tj. foraminiferni i laporasti vapnenac, fliš, gromače i kršnici. Rudistni vapnenci izgrađuju čitavu planinu, dok se dolomiti javljaju ponegdje između prigorskih i visokogorskih kosa, uglavnom u obliku uskih pojasa u smjeru sjeveroistok-jugozapad. Kršnici, gromače i eoceni vapnenci nalaze se samo okolo proloma rudistnih vapnenaca, a fliša ima u donjem dijelu jugozapadnih proplanaka.¹⁵

Reljef južnog dijela Mosora može se podijeliti na sedam morfoloških jedinica: terasa Ljuvača, terasa Dubrave i Sitnog, potom Sridivica, podgorje istočnog Mosora (od Gata do Seoca), zaravan istočnog Mosora (Podgrađe i Kostanje), udolina Žrnovnice, Vilara i Bila te gora Perun, južno podgorje i primorje Vršine (od Žrnovnice do ušća Cetine u Omišu) (prilog 4).¹⁶

Terasa Ljuvača pruža se južno od glavnoga gorskog bila, a najviša terasa, gdje se nalazi lugarnica, nenaseljen je prostor na visini iznad 600 m. Unatoč slaboj vegetaciji taj se dio koristio za ispašu pa se tu nalaze i staje. Najplodniji dio pruža se od uvale Zagrađe do Ljuvače. Tlo je izmiješano s humusom, a izvor vode nalazi se iznad planinarskog doma i nazvan je Vrutak.¹⁷

Terasa Dubrave i Sitnoga pruža se od Gornje Žrnovnice do Gata. Na jugu se nalaze tri brda: Sridivica, Makirina i Sutina (slika 3, A i B). Nadalje se terasa može podijeliti na istočni i jugoistočni dio. Istočni dio čini Gornje i Donje Sitno, a jugoistočni Dubrava. Podgorje istočnog Mosora čine sela Gata, Čišla, Ostrvica, Zvečanje i Smolonje. Zaravan istočnog Mosora snižava se od Seoca prema zadvarskoj zaravni koja presijeca kanjon Cetine, a na njezinu rubu nalaze se naselja Kostanje i Podgrađe gdje uspijevaju kulture masline, vinove loze, voća te povrća.¹⁸

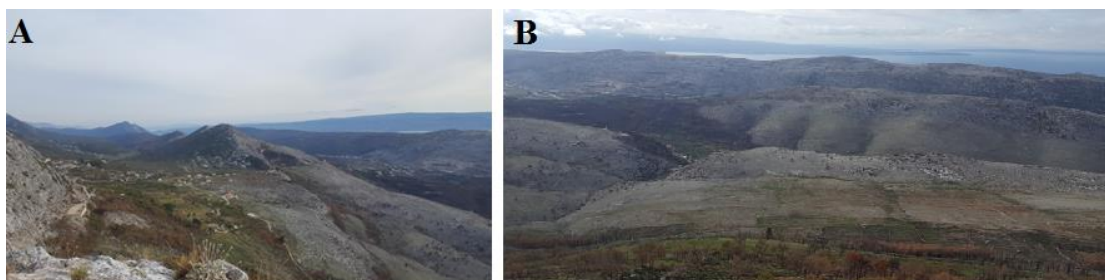
¹⁵ U. GIROMETTA, 1930, 78.

¹⁶ I. RUBIĆ, 1968, 10.

¹⁷ I. RUBIĆ, 1968, 10.

¹⁸ I. RUBIĆ, 1968, 11–12.

Na južnoj strani Mosora nalazi se udolina Žrnovnice, Vilara i Bila gdje su se smjestila naselja Žrnovnica, Srinjine i Tugare (prilog 5). Vilar i Bila imaju stalnu vodu tek ujesen i u proljeće.¹⁹

Slika 3. Makirina (slika A) i brda Gradac, Sridivica (Markovača) i Perun (slika B)(snimila: M. Vidović)

Gora Perun (slika 4/prilozi 5 – 8) s južnim podgorjem i primorjem Vršine koja se prostire od Strožanca do Omiša. Najviši je vrh Križ s visinom od 533 m, potom Vršina s visinom od 474 m, Bili Oštrak s 481 m visine i Zahod s 594 m visine. Južna strana štiti naselja od naleta bure, dok u zoni uz obalu uspijevaju voće, povrće i vinova loza. Primorska Poljica imaju dva niza naselja; stariji koji čine naselja Podstrana, Jesenice, Zeljevići, Krug i Duće te mlađi koji čine naselja izgrađena u zadnjih sto godina. Kroz primorski dio prolazi jadranska cesta.²⁰

Slika 4. Brdo Perun (slika preuzeta s www.fotoakademija.hr <http://www.fotoakademija.hr/detalji.php?izlozba=28&broj=40&num=747>, 1.8. 2018).

¹⁹ I. RUBIĆ, 1968, 12.

²⁰ I. RUBIĆ, 1968, 12.

Ovdje treba spomenuti i značenje imena planine Mosor. U literaturi se često navodi kako ime potječe od latinskog naziva *Mons Aureus* (Zlatna planina) zbog navodnog zlata na Mosoru. Kasnije se utvrdilo kako se radi o piritu koji nalikuje zlatu.²¹ Petar Šimunović navodi kako je ime poteklo od arbanačke riječi *Masarona* (*Massarum*) što znači brdo ili uzvisina.²² Prema M. Peri toponim Mosor treba objasniti kao *Mol* (brdo) i *sor* (izvor, potok, voda), odnosno, brdo koje ima vodu. Uz istu bazu može se vezati lat. *Massaron*.²³ Ovakva novija razmatranja idu u prilog tomu da su prapovijesni stanovnici bili orijentirani više na unutrašnjost nego na obalu te da se naseljavanje odvijalo iz unutrašnjosti prema obali.²⁴ Tomu se još može dodati i imena većih vrhova Mosora kao što su Ljubljan, V. Kabal i Kozik koji su također predrimskog postanka.²⁵

Za područje južnog dijela Mosora važne su rijeke Žrnovnica i Cetina. Rijeka Žrnovnica izvire na vrelu kod Amižića kuća na visini od oko 1000 m, a sam tok iznosi joj oko 5 km. Rijeka postaje mirnija od Sinovčića kuća, a s poljičke strane ima dva pritoka; Brižinu koji skuplja vode Gornjeg i Donjeg Sitnog i Vilar kojim otječu vode iz Tugara i Srinjina. Žrnovničko blato dugo je 3 km, a široko 800 m. Može se zaključiti kako 60 % vode u Poljicima uzima Cetina, oko 30 % Žrnovnica, a 10 % odlazi u more.²⁶

Rijeka Cetina u postpleistocenu dobiva današnji oblik te utječe kod Omiša. U postpleistocenu, kada je ponirao planinski niz uz rijeku, ušće je prvotno bilo kod Radmanovih mlinica. U povijesnim izvorima spominje se kako je od 14. do 16. st. u doba Kačića kod Omiša bila ratna luka, a ratne su se lađe sklanjale od Radmanovih mlinica do Veriga.²⁷ S poljičke strane Cetina ima tri pritoka: Smovo, koji je najduži (8 km) izvire u Blatu na Dubravi, protječe do Gata te se spušta na Zakućac; prtok Studenac koji izvire kod Perišića kuća u Čišlima te protječe do Smolonja i Cetine i prtok Bila koja izvire u Tugarima te se preko klanca Lisičine ulijeva u Cetinu.²⁸

²¹ A. LAUŠIĆ, 1991, 22–23.

²² P. ŠIMUNOVIĆ, 2005, 238.

²³ M. PERA, 1981, 260.

²⁴ D. MARŠIĆ, 2003, 435–436; B. GABRIČEVIĆ, 139.

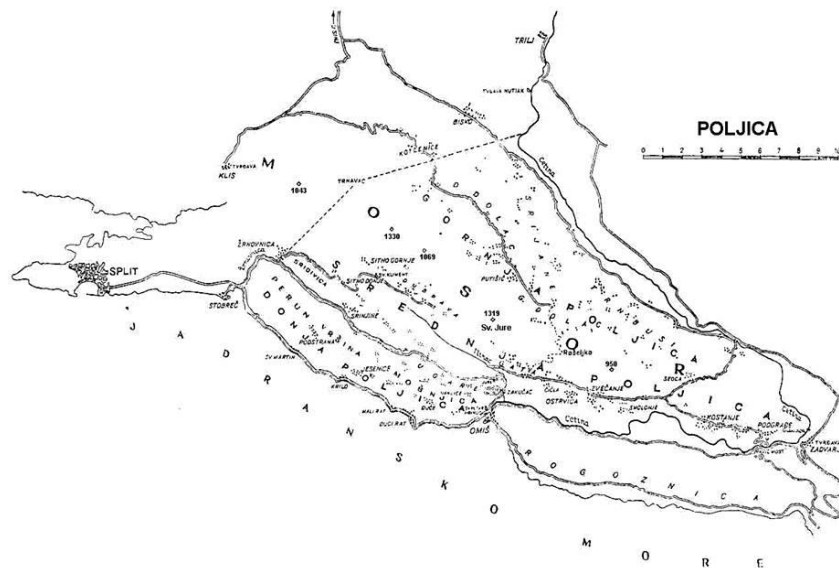
²⁵ M. PERA, 244–246.

²⁶ I. RUBIĆ, 1968, 21–12.

²⁷ I. RUBIĆ, 1968, 18–19.

²⁸ I. RUBIĆ, 1968, 18–20.

Konačno, Poljica su tradicionalno podijeljena na Gornja, Srednja i Donja Poljica (slika 5). Prema J. Kaštelanu Poljica su označavala mala polja, zemlju u škrapama, odnosno životne izvore u kamenoj goleti i ljuti.²⁹ Toponim Poljica potvrđen je 1294. g. kao *Policina*, a onda od 16. st. u današnjem obliku *Poliza*. Ktetik od toga zabilježen je u *Kartularu* 1080. g. kao *poliscico* s romanskim sufiksom *-icus*, a potom 1397. g. dolazi hrvatski sufiks *-janac* za tvorbu etnika *Pollizanaz*.³⁰

Slika 5. Podjela Poljica (slika preuzeta s www.dinarskogorje.hr, 26.01. 2018).

Gornja Poljica obuhvaćaju sjeverni hrbat Mosora (od 300 do 1300 m). Nemaju puno obradivog tla kao ni površinskih voda. Tu prevladava krški i vegetacijski slabo razvijeni dio planine Mosor na kojemu se nalaze pašnjaci iznad 800 m.³¹ Naseljenija mjesta Gornjih Poljica nalaze se oko Docca Donjeg, Srinjina i Trnbusa.³² Vegetacija je vrlo oskudna, prevladavaju elementi šume, kamenjare i rudine. Šume su rijetke i slabe, a sastoje se od bijelog graba te hrasta medunca. Na visinama se nalaze kamenjare kao što su kadulja, smilje, mlječike, veliki pelin itd. Suša je u primorju uništila zeleni i trave, no na visinama preko 800 m postoje pašnjaci pa se primjerno tomu tu nalaze i stajе.³³

²⁹ J. KAŠTELAN, 1968, 5; I. PIVČEVIĆ, 2008, 65.

³⁰ P. ŠIMUNOVIĆ, 2005, 239.

³¹ I. RUBIĆ, 1968, 25; I. BORZIĆ, 2014, 72.

³² A. LAUŠIĆ, 1991, 19–20.

³³ I. RUBIĆ, 1968, 22–23

Srednja Poljica pogodnija su za život. Pravac Naklice – Sv. Jure razdvaja ih na dva dijela; sjeverozapadni s terasama Ljuvač i Dubrava koje dijeli Sridivica (ili Markovača) u udoline Žrnovnice, Srinjina i Tugara, te jugoistočni dio s podgorjem istočnog Mosora, od Gata do Seoca i zaravni od Kostanja do Seoca.³⁴ Ovaj dio obiluje brojnim izvorima voda kao što su Smovo, Sitanski potok, Vilar, Lisičina itd. Važno je napomenuti kako je nekoć ovaj prostor bio prekriven šumom hrasta i graba, no zbog deforestacije danas uglavnom dominiraju obradive površine te dolinske livade.³⁵ Pogodna mjesta za naselja čini prostor od rijeke Žrnovnice prema Srinjinama, Sitnome, Tugarima, potom Gatima, Zvečanju, Kostanjama te Podgrađu.³⁶ Nema makije, već su dobro razvijene dolinske ili poluplaninske livade. Ovdje dobro uspijevaju višnje, trešnje, loza, smokve, masline, breskve te razno povrće.³⁷

Donja Poljica prostiru se od ušća Žrnovnice do ušća Cetine.³⁸ Najpogodnija mjesta za gradnju naselja jesu Strožanac, Podstrana, Sv. Martin, Jesenice te Duće do ušća rijeke Cetine.³⁹ Nekada je izvorni pokrov ovog prostora činio hrast, a na prigorskom i obalnom dijelu to su bile šume češvine koje su danas zamijenjene šumama makije i borovim šumama. Na ovom području uspijevaju mediteranske kulture kao što su maslina i vinova loza.⁴⁰ Šuma je naknadno posađena, a najviše se očituje u austrijskom i primorskom boru.⁴¹

³⁴ I. RUBIĆ, 1968, 25.

³⁵ I. BORZIĆ, 2014, 73.

³⁶ A. LAUŠIĆ, 1991, 19–20.

³⁷ I. RUBIĆ, 1968, 25.

³⁸ I. RUBIĆ, 1968, 26.

³⁹ A. LAUŠIĆ, 1991, 19–20.

⁴⁰ I. BORZIĆ, 2014, 73–74.

⁴¹ I. RUBIĆ, 1968, 22–23.

3. KULTURNO-POVIJESNA SLIKA POLJIČKOG KRAJA U PRAPOVIJESTI

Najranije dokaze ljudskog prebivanja na prostoru Poljica pružila je pećina Turska peć u kojoj su otkriveni slojevi starijeg i mlađeg neolitika.⁴² Tim nalazima treba još pridodati i površinske nalaze kao što su neolitičke sjekire iz Podstrane i uz rijeku Cetinu te s pozicije Gruičine kuće u Sitnom Gornjem, potom neolitički nožić iz Podgrađa u Donjem Docu te ulomci neolitičke keramike u Sitnom Gornjem.⁴³

Za razdoblje eneolitika kao i za rano brončano doba koje je obilježila cetinska kultura, materijal na ovom prostoru potpuno izostaje. Nositelji ove kulture većinom su imali sezonska naselja, no ostavili su traga najviše u pogrebnim običajima koji se ogledaju u vidu kamenih gomila.⁴⁴

Situacija je ista i s razdobljem srednjeg brončanog doba koje je i inače slabo poznato na cijelom prostoru istočnog Jadrana. Za kasno brončano doba u Poljicima vezuje se ostava iz Sitnoga Gornjeg koja sadržava 18 predmeta među kojima različite tipove sjekira, naočaraste privjeske te iglu omega tipa i datira se u 11./10. st. pr. Kr.⁴⁵ U kasnome brončanom dobu oblikuje se dalmatska ili srednjodalmatinska kulturna skupina koja će svoj prepoznatljivi izraz doseći tijekom starijeg željeznog doba.⁴⁶ Š. Batović uočava da se na području istočne jadranske obale mogu izdvojiti četiri skupine koje se podudaraju s kasnijim željeznim dobom.⁴⁷ Sličnost ovih zajednica ogleda se u preferiranju naselja gradinskog tipa kao i u pogrebnom ritusu koji se svodi na pokapanje u kamenim gomilama.⁴⁸

Grupu koja se generalno rasprostire na području srednje Dalmacije, sjeverozapadne Hercegovine i jugozapadne Bosne izdvojio je 1968. g. Šime Batović⁴⁹,

⁴² R. JERČIĆ, A. NOVAKOVIĆ, J. RADOVČIĆ, 1991, 122–128.

⁴³ A. NOVAKOVIĆ, 2006, 29.

⁴⁴ I. MAROVIĆ, B. ČOVIĆ, 1983, 202–203.

⁴⁵ P. KAER, 1897, 247–251; Š. BATOVIĆ, 1983, 335, 368, T. L.

⁴⁶ B. ČOVIĆ, 1987, 442–443.

⁴⁷ Š. BATOVIĆ, 1983, 272.

⁴⁸ Š. BATOVIĆ, 1983, 285, 287, 306–307, 333–334, 358–359.

⁴⁹ Š. BATOVIĆ, 1968, 5–60.

koji je naziva dalmatskom kulturnom grupom.⁵⁰ Razvoj grupe podijelio je u pet faza, od 9. do 1. st. pr. Kr. Osim Batovića, kronologiju grupe ponudio je i B. Čović u knjizi *Praistorija jugoslavenskih zemalja V* pa je kronologija prilagođena toj ediciji u smislu da su u obradbi izostavljena posljednja tri stoljeća u kojima dolazi do jakog utjecaja helenizma.⁵¹ Grupa je jedno vrijeme u literaturi bila nazvana *gorička grupa* jer ju je B. Čović izdvojio iz teritorija koji se prvotno pripisivao glasináčkoj kulturi.⁵²

Razlika kod Batovića i Čovića, osim u kronologiji, očituje se i u imenu grupe jer je Batović nazva „dalmatska grupa“ po etničkoj grupi koja se kasnije pokazala kao dominantna, no navodi kako je, vjerojatno, na tom prostoru živjelo više samostalnih zajednica, odnosno da prostor nije bio narodnosno jedinstven.⁵³ Čović u početku grupu naziva *gorička grupa* jer se prvotno njezin teritorij pripisivao glasináčkoj kulturi.⁵⁴ Kasnije uvodi i koristi se nazivom „srednjodalmatinska grupa“ uzimajući u obzir pisane izvore koji navode kako je riječ o više zajednica koje su, navodno, u 3. st. pr. Kr. iz unutrašnjosti prešle na obalu i objedinile niz zajednica na užem obalnom pojasu (Buline, Hile i sl.) te se ujedinile tek u zadnjim stoljećima stare ere u sklopu Delmatskog saveza. Primjereno tomu, Čović smatra kako je neprikladno nazivati čitavu grupu imenom kasnije dominantnog etnika.⁵⁵ S. Čače također smatra da se pojavu Delmata u izvorima iz 2. st. pr. Kr. treba promatrati kao neku vrstu „političkog događaja“.⁵⁶ Uz to, treba spomenuti kako se autentičnost grupe po pokretnome materijalu može pratiti otprilike do 5. st. pr. Kr., a nakon toga, od 4. st. pr. Kr., dolazi do jakog utjecaja helenizma pa grupa gubi autohtonost i originalnost.⁵⁷

Najvažniji izvor za Delmate pa samim time i za zajednice na prostoru Poljica jest Plinije Stariji i njegovo djelo *Naturalis Historia*. Na prostoru Poljica Plinije Stariji spominje tri zajednice: Pituntine, Nerastine i Onastine kao i imena njihovih centara koji

⁵⁰ Š. BATOVIĆ, 1968, 6.

⁵¹ B. ČOVIĆ, 1987, 447, za ovu raspravu vidjeti još i B. ČOVIĆ, 1964, 95–98.

⁵² B. ČOVIĆ; 1987, 446.

⁵³ Š. BATOVIĆ, 1968, 7.

⁵⁴ B. ČOVIĆ, 1987, 446.

⁵⁵ B. ČOVIĆ, 1987, 442, vidjeti i S. ČAČE, F. MILIVOJEVIĆ, 2017, 433–434.

⁵⁶ S. ČAČE, 1979, 102.

⁵⁷ Š. BATOVIĆ, 1968, 7; B. ČOVIĆ, 1987, 442–443.

označava kao *castellum*.⁵⁸ U rimsko doba južni dio Ilirika (Dalmacija) bio je organiziran po sustavu teritorijalnih općina ili *civitates*. Temelji takve organizacije vjerojatno su predrimske autohtone zajednice što se očituje i na natpisima koji svjedoče da je i Rim poduzeo određenu administrativnu intervenciju.⁵⁹ Svakako treba spomenuti zapažanje S. Čače koji uočava kako se ove tri zajednice spominju učestalo iako nisu posebno značajne, a stječe se i dojam kako bi izuzimanje ovih zajednica od Delmata moglo značiti kako one ne pripadaju delmatskoj zajednici premda se etnički s njom povezuju. Čače smatra kako je tomu razlog razlika u tradiciji i civilizacijskom razmaku između delmatskih zajednica i primorskih domorodačkih općina te da je dio autohtonog stanovništva na srednjodalmatinskom užem primorju djelomično očuvao autonomiju pod rimskom zaštitom, kao što su to Pituntini, Nerastini i Onastini, a dio je ušao u zajednicu s Isejcima.⁶⁰

Uz Plinija Starijeg, ime zajednica na području Poljica spominju Klaudije Ptolomej u djelu *Geografija* te Anonimni Ravenjanin u četvrtoj knjizi djela *Kozmografija*. Klaudije Ptolomej za područje Pituntina spominje naselje *Pigountion* dok Anonimni Ravenjanin spominje naselje pod nazivom *Petinis*. Plinije Stariji donosi naziv *Petuntium*. Prema jednome fragmentiranom salonitanskom natpisu koji je otkriven 1885. g., a glasi [*P*]ituntina, smatra se da je prvobitno ime bilo *Pituntium*.⁶¹

Pituntini. Generalno se uzima da je prostor Pituntina obuhvaćao prostor današnjega Gornjeg i Donjeg Sitnog, Srinjina, dio Dubrave te Podstranu u Primorskim Poljicama.⁶² Granica Pituntina sa susjednom zajednicom Nerastina protezala se od sv. Luke u Dubravi, u čijoj je blizini pronađen međaš, potom između sela Srinjine i Tugare, preko Pišćenice do Velikog Mutograsa (slika 7).⁶³ Granica s Epetionom još nije

⁵⁸ I. BORZIĆ, 2014, 75.

⁵⁹ D. DŽINO, A. DOMIĆ KUNIĆ, 2013, 181.

⁶⁰ S. ČAČE, 2001, 99–100.

⁶¹ D. MARŠIĆ, 2014, 190, 188–189.

⁶² D. MARŠIĆ, 2014, 190, 188–189.

⁶³ D. MARŠIĆ, 2003, 437. Zanimljivo je kako su se granice Podstrane zadržale do danas; naime, D. Vlašić navodi kako don Jure Pezeljić spominje da su „granice Podstrane od zapada rijeka Žrnovnica, od sjevera brdo Perun, a od istoka položaj zvani Kuk, zajednički s Jesenicama“. Od Kuka se granica spuštala do crkve sv. Marka. Granica do Mutograsa nije tekla

precizno određena, ali bi prema D. Maršiću mogla ići tokom rijeke Žrnovnice ili možda nešto malo istočnije, npr. od srednjeg toka rijeke pa prema liticama Peruna na vrhu Stražine i onda prema Gracu i Galiji.⁶⁴

Međaš (slika 6) pronađen na lokalitetu Krč, u blizini crkve sv. Luke u Dubravi datiran je u 1. st. Natpis svjedoči o tome kako je granica drugi put potvrđena sudskim putem po nalogu namjesnika provincije Pisonu.⁶⁵

Prema interpretaciji F. Bulića tekst natpisa glasi:
[I]nter Ner[a/sti]nos et Pitunti/nos termini r[ec/o]gniti et restitu[ti] a / [P]isone leg(ato) pro pr(a)etore / [Ti(berii)] Claudi Caesaris [Aug(usti)] / Germanici per C(aium) Ma[r]/ium Maternum (centurionem) leg(ionis) / VII C(laudiae) p(iae) f(idelis) quos L(ucius) Volus/[ius

Saturninus leg(atus) pro/pr(a)etore statuendos curaverat].⁶⁶

Slika 6. Međaš između Pituntina i Nerastina (slika preuzeta iz B. Mimica, 2003, 498).

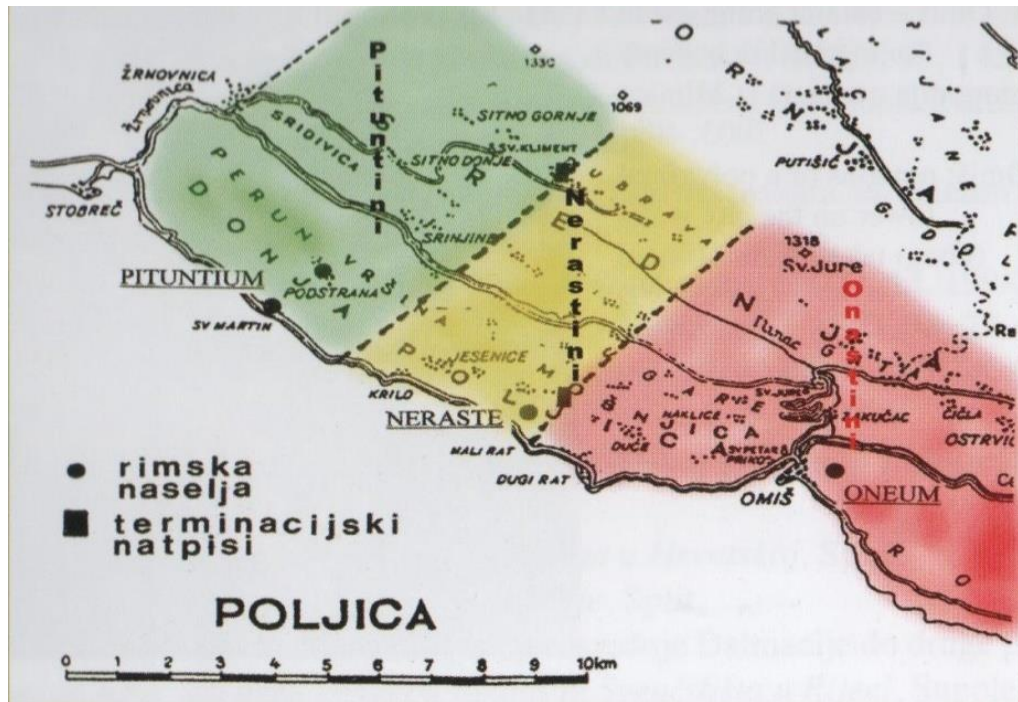
u ravnoj liniji, stoga je, vjerojatno, taj dio bio sporan na nekim mjestima. Za više detalja vidjeti D. Vlašić, 1988, 91–93.

⁶⁴ D. MARŠIĆ, 2014, 190–191, pogledati i I. BORZIĆ, 2014, 80.

⁶⁵ A. NOVAKOVIĆ, 1992, 169. Ovakvo uspostavljanje granica zabilježeno je i u sjevernoj Dalmaciji (na prostoru Liburna) i to između zajednica Nedita i Korinija (S. ČAČE, 2006, 74, F. BULIĆ, 1891, 146). Kao razlog postavljanja međaša često se navode sukobi zajednica oko teritorija za ispašu. Granica osim međašima može biti markirana demarkacijskim arkama, gomilama, kontinuiranim suhozidima, žrtvenicima, označenim stablima, tokovima rijeka itd. (I. BORZIĆ, 2014, 79–80). Krajem Republike i početkom Carstva postoje tri vrste zemljišta; *ager publicus*, *ager privatus* i *ager compascuus et silvae* (pašnjaci i šume) (M. SUIĆ, 2003, 98). Plinije navodi podatak kako su Delmati prakticirali podjelu teritorija svakih 8 godina. Smatra se da se radi o podjeli pašnjaka, korekciji granica na plavnim krškim poljima ili podjeli zemlje između rodova. Čače smatra da je preraspodjela zemlje svakih osam godina osiguravala podjednaka prava svim proizvodnim jedinicama, osobito obiteljima onako kako je to najbolje odgovaralo postojećem poretku te se na taj način sprječavalo obespravljanje koje bi moglo dovesti do smanjenja broja boraca (S. ČAČE, 1979, 118–119).

⁶⁶ D. MARŠIĆ, 2003, 436, za original pogledati F. BULIĆ, 1890, 145. Usp. i: J. J. WILKES, 1976.

Sačuvani dio u prijevodu na hrvatski glasi: *Granice između Narestina i Pituntina ponovno je utvrdio i uspostavio, po naredbi Pizona, namjesnika (Tiberija) Klaudija cara (Augusta) Germanika, Gaj Mario Maternus, centurion sedme legije odane i vjerne Klaudiju, koje je Lucije Voluzije Saturnin...*⁶⁷

Slika 7. Pretpostavljena podjela teritorija između Pituntina, Nerastina i Onastina s označenom lokacijom međaša i rimskim naseljima (slika preuzeta iz I. Jadrić-Kučan, 2014, sl. 3).

Plinije glavna središta ovih zajednica naziva *castellum*. M. Suić pojam *castellum* tumači kao povišeno utvrđeno naselje koje ima manji opseg i značenje od pojma *oppidum* te naglašava kako je jedina razlika između *oppiduma* i *castelluma* u društvenom značenju, tj. *oppidum* podrazumijeva veće i šire društveno značenje (može značiti i gradski centar) dok naziv *castellum* podrazumijeva ruralni karakter.⁶⁸ Središte ili *castellum* predrimskog Pituntija, prema D. Maršiću, mogao bi se tražiti ili na brdu Mutogras ili starom naselju Gornja Podstrana.⁶⁹ B. Gabričević smatra kako bi središte trebalo tražiti u Srinjinama te da se centar s vremenom pomakao prema obali, a isto mišljenje oko ubikacije naselja ima i D. Vlašić.⁷⁰ M. Zaninović smatra kako bi oznaku

⁶⁷ D. VLAŠIĆ, 1988, 12.

⁶⁸ M. SUIĆ, 2003, 51–52, 59.

⁶⁹ D. MARŠIĆ, 2003, 441.

⁷⁰ B. GABRIČEVIĆ, 1968, 139; D. VLAŠIĆ, 1988,

castelluma mogle imati gradina kod crkve sv. Kuzme i Damjana ili gradina na Gradac brdu.⁷¹ J. Jeličić smatra kako se kaštel mogao nalaziti na prostoru Gornje Podstrane, a blokove oko crkve sv. Martina tumači kao ostatke njegovih prvobitnih bedema.⁷² No ti se blokovi mogu protumačiti kao rubnici ceste (*via munita*) uz koju su se širile grobne parcele, a analogija za to bio bi salonitanski *murazzo*. A. Škobalj s obzirom na nalaze brojnih rimskih spomenika i ruševina rimski Pituntium stavlja negdje oko crkve sv. Martina isto kao i Maršić.⁷³

Nerastini. Područje Nerastina obuhvaćalo bi područje Jesenica, Tugara i Dubrave.⁷⁴ Granice između Nerastina i Onastina također su uspostavljene međašem koji je pronađen na položaju Greben iznad groblja Sustipan.⁷⁵ Postoji mogućnost da se granica od Grebena nastavljala prema sjeveroistoku, te dalje kroz primorsku kosu pa potom danas postojećom stazom kroz gradine sv. Maksima, potom istočnim dijelom Tugara prema padinama Mosora (slika 7).⁷⁶

Međaš s Grebena (slika 8 C) datiran je u doba cara Kaligule, u vrijeme vladanja L. Volusisa Saturninusa koji je dvije godine upravljao Dalmacijom, a govori o ponovnom utvrđivanju granica između Nerastina i Onastina.⁷⁷

Na latinskom natpis glasi: *L(ucius) Trebius/ Secundus pr/aefctus castr/orum inter/ Onastinos et Narestinos ter/minos pos(u)it ius/su L(uci) Volusi Satu/rnin(ni) leg(ati) pro pr/aetore C(ai) Ca[es/ari]s Au[g]u[sti] G/[e]rmanici ex/sentent <ent>i/a quam is ath/irito (sic) consi/lio dixit.*⁷⁸

S obzirom da na lokaciji Greben postoji kameni nasip s putom kojim se može spustiti od crkvice sv. Ivana sve do mora, F. Bulić smatra kako je natpis stajao na svome

⁷¹ M. ZANINOVIĆ, 1967, 18

⁷² J. JELIČIĆ, 1991, 19.

⁷³ A. ŠKOBALJ, 1970, 491–492; D. MARŠIĆ, 2003, 442.

⁷⁴ G. ALAČEVIĆ, 1891, 46

⁷⁵ F. BULIĆ, 1891, 145.

⁷⁶ I. BORZIĆ, 2014, 80; D. MARŠIĆ, 2014, 190–191

⁷⁷ A. NOVAKOVIĆ, 1992, 172; B. MIMICA, 2003, 37–38, vidjeti i F. BULIĆ 1891, 145–146.

⁷⁸ D. MARŠIĆ, 2003, 436.

izvornome mjestu.⁷⁹ Malo dalje od Grebena postoji još jedan vidljivi nasip koji spominje Škobalj u kontekstu granica jer nasip ide od mora kod uvale Orija pa do crkve sv. Marka pod planinom.⁸⁰ U Supetarskom kartularu iz 11. st. ova se gomila naziva *Mucla Longa*, a u austrijskoj regulaciji katastra vidljiva je pod nazivom „per sassa“ (slika 8 A, B, D).⁸¹ D. Vlašić donosi podatak kako se jeseničko područje proteže od Kuka (Pripal na Golim brdima) do crkve sv. Marka⁸², što bi odgovaralo području Nerastina, no ostaje pitanje je li stvarna granica u 1. st., pa time i ona prapovijesna bila na Grebenu gdje je pronađen i međaš ili *Mucla Longa*, po kojoj danas ide granica između Jesenica i Duća.⁸³

Slika 8. Snimke Grebena iz 1968. g. (slika A), iz katastra Austro Ugarske (slika B) te današnji izgled (slika D) s međašem koji je na njemu pronađen (slika C). (izvori: snimke Hrvatske iz 1968, <https://ispu.mgipu.hr/>, Google Maps i katastar Austro-Ugarske <https://mapire.eu/en/synchron/cadastral/?bbox=1849951.8312483502%2C5380718.339735245%2C1851236.928786395%2C5381554.369732114&layers=osm%2C3%2C4&right-layers=here-aerial>, 25. 7. 2018).

Castellum na području Nerastina, prema Maršiću, trebao bi se tražiti na području Sustipana jer je tu otkriveno nekoliko rimskodobnih epigrafskih spomenika, stupovi s bazama, ulomci oluka, grede s natpisom *ex testamento* i *pater fecit* koje su bile u sekundarnoj upotrebi kao *stipites* (slika 9).⁸⁴ Plato sustipanskoga groblja dobro je

⁷⁹ D. MARŠIĆ, 2003, 438. Usp. i F. Bulić, 1890, str. 148.

⁸⁰ A. ŠKOBALJ, 1970, 491.

⁸¹ A. NOVAKOVIĆ, 2006, 30; D. MARŠIĆ, 2003, 438.

⁸² D. VLAŠIĆ, 1988, 93.

⁸³ V. KOVAČIĆ, 1985, 162, bilj. 2.

⁸⁴ D. MARŠIĆ, 2003, 443, vidjeti i F. BULIĆ, 1890, 145.

zaštićen te se može reći da ima nekih gradinskih elemenata. Maršić donosi kako se na austrijskoj karti iz 19. st. sa sjeverne i zapadne strane platoa može vidjeti postojanje Suvog potoka kojeg danas više nema (slika 9). Rimski Neraste opet bi trebalo tražiti na području Sustipana jer su tamo nađena dva natpisa o obnovi svetišta Dijane i Asklepija.⁸⁵ Škobalj smješta rimski Neraste na područje Sumpetra te navodi kako se, vjerojatno, prostirao od Polačica i Tvrdice do Sustipana i Suvog potoka.⁸⁶

Slika 9. Usporedan položaj Sustipana u katarstu Austro-Ugarske gdje se vidi Suhi potok (lijevo) i današnji izgled krajolika (desno). (slika preuzeta iz katastra Austro-Ugarske

*[**Onastini.** Područje Baučića nije rekognoscirano zbog toga što izlazi iz geografskog okvira ovog rada, no budući da se dio teritorija Onastina nalazi na objema stranama Cetine⁸⁷ \(slika 7\), treba spomenuti nešto i o Onastinima. *Oneum* je bio smješten ispod današnje tvrđave Starigrad, a na *castellum* bi upućivali nalazi novca Ptolomeja, srebrni kvinariji iz 2. i 1. st. pr. Kr., keramički nalazi, mramorni portret cara Tiberija, dio žrtvenika posvećen Augustu, dijelovi sarkofaga te poligonalna kula s obrambenim zidom širim od 2 m koja bi mogla biti dio južnih zidina *Oneuma* \(slika 10\).⁸⁸ Da rimski Onej treba tražiti na istome mjestu gdje i predrimski kaštel, upućuju epigrafski spomenici iz 1. st. po. Kr., pronađeni oko Baučića. Svi ovi nalazi idu u prilog tezi da je već u 1. st. pr. Kr. počelo naseljavanje područja prema obali.⁸⁹](https://mapire.eu/en/synchron/cadastral/?bbox=1849951.8312483502%2C5380718.339735245%2C1851236.928786395%2C5381554.369732114&layers=osm%2C3%2C4&right-layers=here-aerial, 27. 07. 2018).</i></p>
</div>
<div data-bbox=)*

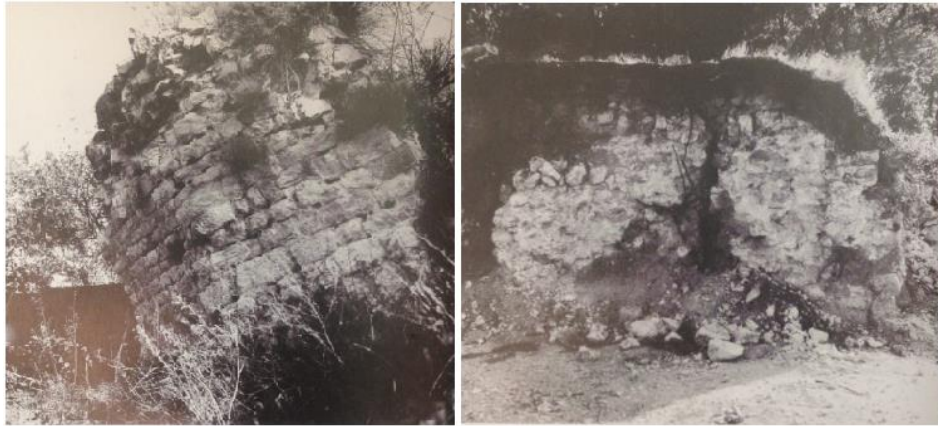
⁸⁵ D. MARŠIĆ, 2003, 445; A. NOVAKOVIĆ, 1992, 172.

⁸⁶ A. ŠKOBALJ, 1970, 492.

⁸⁷ G. ALAČEVIĆ, 1891, 46.

⁸⁸ A. NOVAKOVIĆ, 1991, 129–130; 2003, 20.

⁸⁹ D. MARŠIĆ, 2003, 440.

Slika 10. Kula Oneum (slika preuzeta iz A. Novaković, 1991, 129, 130).

4. GRADINE I GOMILE NA PROSTORU SREDNJIH I PRIMORSKIH POLJICA

Slika 11. Karta s gradinama i gomilama na prostoru Primorskih i Srednjih Poljica (karta izrađena u Google Maps, 2018).

U radu se prezentiraju gradine i gomile na prostoru od rijeke Žrnovnice do rijeke Cetine, zaključno s planinom Mosor (slika 11). Tom prostoru pripadaju Primorska ili Donja Poljica te dio Srednjih Poljica. Izostavljena su naselja Zakučac, dio Gata, Čišla, Ostrvica, Zvečanje, Kostanje, Seoca i Podgrađe koja inače pripadaju u Srednja Poljica⁹⁰ zato što izlaze iz geografskog okvira ovog rada. Primjereno tomu, izostavljena su i Gornja Poljica koja se pružaju iznad planine Mosor koja je ovdje uzeta kao sjeverna granica prostora koji se opisuje. Terenskim pregledom utvrđene su naznake nastambi na nekoliko gradina kojima se stoga potencijalno može pripisati naseobinska funkcija. To su Kuzma i Damjan, gradina na Babinu kuku te gradina na Babnjači. Na većini ostalih pozicija zbog guste vegetacije, izostanka kulturnog sloja ili nedostatka arheološke građe nije bilo moguće preciznije odrediti funkciju gradina. Kao središta zajednica ili *castellum* uzimaju se Mutogras, Sustipan i Oneum.

⁹⁰ A. ŠKOBALJ, 1970, 95.

4. 1. PRIMORSKA ILI DONJA POLJICA

Primorska Poljica (sl. 12/prilozi 4 – 8) obuhvaćaju područje današnjih naselja Podstrane, Jesenica i Duća. Poljička planina odvaja Primorska Poljica od Srednjih. Dužina joj iznosi oko 14 km, visina oko 500 m, a širina oko 2 km. Ova planina nema svoje jedinstveno ime jer svako naselje u podnožju ima za nju svoj naziv. Tako se stanovnici Podstrane koriste nazivom Perun (do Vršine), a stanovnici istočnog dijela koriste se nazivom Mošnica. Najviši je vrh ove planine Zahod s 594 m, a najviši vrh dijela koji se naziva Perun vrh je Križ s 523 m.⁹¹

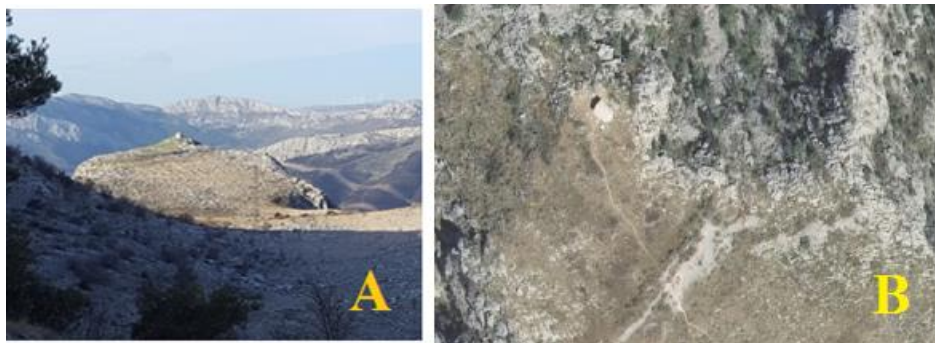
Slika 12. Položaj gradina i gomila u Primorskim Poljicama;

1. Gradina na Perunu (crkva sv. Jure), 2. Gradina na Peruniću, 3. Gomila Stražnica, 4. Križ, 5. Vršina, 6. Glavica/ Vilanjski grad, 7. Gradina u Srinjinu, 8. Mala gomila, 9. Vela ili Suva gomila, 10. Pišćenica, 11. Ostorg, 12. Mutogras, 13. Barića gradina (Gradina), 14. Letuša, 15. Gradina na Babinom kuku, 16. Jurišića gradina, 17. Zahod, 18. Gradina na Babnjači (karta izrađena uz pomoć Google maps, 2018).

⁹¹ A. ŠKOBALJ, 1970, 135; Ž. POLJAK, 2001, 539–540.

4.1.1. GRADINA NA PERUNU (SV. JURE)

Na dijelu Primorske kose koji se naziva brdo Perun nalaze se tri vrha koja se protežu jedan iza drugoga.⁹² Gradina se nalazi na prvom vrhu, također zvanom Perun (slika 12/1; prilog 5), a najbrži je put da se dođe do nje iz područja zvanog Hrastovine ili Rastovac pa dalje označenom planinarskom stazom. Vizualno komunicira s gradinom Perunić, gomilom Stražnica, gradinom Kuzma i Damjan, splitskim poljem, gradinama i gomilama na Markovači i Orlovači, Gračiću te splitskim akvatorijem.

Slika 13. Gradina na Perunu (slika A) i prikaz trokutastog platoa (slika B) (snimila: M. Vidović (slika A); slika B preuzeta s Arkoda, 2018.).

Površina gradine iznosi oko 2283 m², s dužinom oko 60 m u smjeru istok-zapad i širinom od oko 80 m.⁹³ Plato gradine približno je trokutastog oblika (slika 13 A, B) i prirodno je zaštićen velikim strminama sa svih strana osim na jugoistočnoj strani gdje se nalazi suhozidna konstrukcija od lomljenog kamena, danas vidljiva tek kao kamena osipina (slika 14 A, B). A. Škobalj istu naziva dugom gomilom.⁹⁴ D. Maršić i M. Lozo navode da je bedem dugačak oko 80 m i da se proteže u smjeru sjever-jug.⁹⁵

Slika 14. Pogled na zid gradine (snimila: M. Vidović)

⁹² Gledajući od zapada prema istoku, to su Perunsko, Perunić i Perun A. ŠKOBALJ, 1970, 125.

⁹³ D. MARŠIĆ, M. LOZO, 1994, 46.

⁹⁴ A. ŠKOBALJ, 1970, 125.

⁹⁵ D. MARŠIĆ, M. LOZO, 1994, 46.

Slika 15. Ostatak recentnijih suhozidnih objekata na gradini (snimila: M. Vidović)

Na platou gradine, s istočne strane uočavaju se dva četvrtasta suhozidna objekta koja podsjećaju na ostatke nastambi (slika 15), no kako nema kulturnog materijala u njima koji bi ih kronološki odredio, teško ih je dovesti u direktnu vezu s prapovijesnim naseljem. Njih A. Škobalj kao ni D. Maršić i M. Lozo u svojem opisu ove gradine ne spominju pa su možda i recentnog podrijetla (pastirski stanovi ili slično).

Na vrhu platoa nalazi se crkva sv. Jure (slika 16 A) koja je malih dimenzija, uvijek otvorena, a služi i kao sklonište od nevremena onima koji se zateknu na brdu. A. Škobalj spominje narodnu legendu o „velikoj crkvi“ pa vezuje ovu gradinu uz mjesto vjerskog obreda. Uz crkvu se nalazi i podzid (slika 16 B) za koji Škobalj smatra kako bi to mogao biti dio nekadašnje crkvene ograde ili utvrđenja.⁹⁶ Dužina je tog podzida koji čini rubni dio platoa na kojemu se nalazi crkva u smjeru istok-zapad oko 25 m, a u smjeru sjever-jug 13 m. Širina podzida iznosi od 60 do 65 cm. D. Maršić i M. Lozo smatraju kako je gradina, vjerojatno, bila ponovno korištena tijekom kasne antike kao *castrum*.⁹⁷ Što se tiče nalaza, oni nisu uočeni prilikom pregleda, no D. Maršić i M. Lozo navode kako su u obilasku terena pronašli ulomak ukrašen otiskom prsta koji bi po karakteristikama upućivao na željezno doba.⁹⁸

Slika 114. Plato gradine na kojemu se danas nalazi crkva (slika A), te ostatak zida (slika B) (snimila: M. Vidović)

⁹⁶ A. ŠKOBALJ, 1970, 125.

⁹⁷ D. MARŠIĆ, M. LOZO, 1994, 46.

⁹⁸ D. MARŠIĆ, M. LOZO, 1994, 46.

4.1.2. GRADINA NA PERUNIĆU

Oko 650 m od gradine na Perunskom nalazi se gradina na Peruniću (slika 12/2; prilog 5). S ove gradine vidi se Perunsko, Kuzma i Damjan te Stražnica. Blago je elipsastog tlocrta. Na lako pristupačnoj strani nalazi se široki nasip od lomljenog kamena (slika 17).

Slika 115. Gradina Perunić (slika lijevo preuzeta s Google Earth, 2018; sliku desno snimila M. Vidović)

Duljina nasipa iznosi oko 220 m, a prosječna širina mu, ovisno o količini osipine, iznosi otprilike 12 – 20 m (slika 18).⁹⁹ Površina gradine iznosi oko 3896 m².

U unutrašnjosti gradine posvuda je vidljiv živac s tek malo humusa, no nije uočena nivelacija terena ili ostatci nastambi (slika 19). Prilikom obilaska gradine uočeni su ulomci keramike iz antičkog razdoblja, no u literaturi se spominju i prapovijesni ulomci, fragmenti dna i ručki kao i ulomci prapovijesnih žrvnjeva. Spominju se i ulomci starohrvatske keramike.¹⁰⁰

Slika 116. Ostatci bedema gradine (snimila: M. Vidović)

⁹⁹ A. ŠKOBALJ, 1970, 132; D. MARŠIĆ, M. LOZO, 1994, 47.

¹⁰⁰ A. ŠKOBALJ, 1970, 133; D. MARŠIĆ, M. LOZO, 1994, 47; prema usmenom kazivanju, Vedran Katavić također je prilikom obilaska terena naišao na prapovijesnu keramiku.

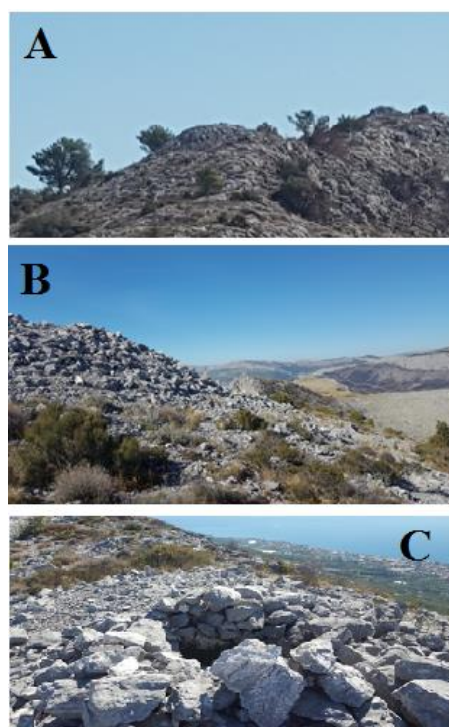

Slika 17. Unutrašnjost gradine (snimila: M. Vidović)

4.1.3. GOMILA STRAŽNICA

Oko 1,5 km od Perunića, nalazi se gomila zvana Stražnica (slika 12/3; prilog 5). To je gomila kružnog oblika smještena uz rub litice (slika 20 A). Položaj gomile mogao bi ukazivati na njezin simbolički ali i markacijski karakter, a s time se može povezati i njezino današnje ime.

S gomile su vidljiva sva tri vrhunca (Perun, Perunić, Perunovo) kao i Križ.¹⁰¹ Visoka je oko 2,50 m¹⁰², a promjer joj iznosi oko 10 m. Rađena je od amornog kamenja različitih dimenzija (slika 20 B). Nažalost, gomila je devastirana o čemu svjedoči recentnija suhozidna gradnja na plaštu gomile koja je ujedno djelomično uništila njezin unutrašnji dio (slika 20 C).

Slika 18. Gomila Stražnica (slike A, B) i probijena unutrašnjost gomile (slika C) (snimila: M. Vidović)

¹⁰¹ A. ŠKOBALJ, 1970, 133; D. MARŠIĆ, M. LOZO, 1994, 47.

¹⁰² A. Škobalj kao visinu navodi 1 m, gomila je ipak viša, negdje oko 2,50 m (osim ako s vremenom nije dodavano kamenje na nju).

4.1.4. KRIŽ

Križ (slika 12/4; prilog 5) najveći je vrh na zapadnoj strani Primorske kose. Visina mu iznosi 523 m. A. Škobalj kao i D. Maršić te M. Lozo ovdje navode dvije polukružne gradine,¹⁰³ no prilikom obilaska terena one nisu uočene. Možda je kamenje razneseno naknadno po terenu. Prema autorima dužina prve gradine elipsastog oblika iznosi oko 40 m, a širina oko 20 m. Otprilike oko 100 m dalje od nje nalazila se druga gradina sličnih dimenzija. Nasip dopire samo do ruba puta koji prolazi vrhom brda. S obzirom na njihovu malu visinu, Škobalj smatra kako su ovi nasipi mogli služiti za jednostavno ograđivanje prostora u neke kultne svrhe, dok Maršić i Lozo misle kako je riječ o promatračnicama.¹⁰⁴

4.1.5. SV. JURE NA VRŠINI

Slika 19. Gradina na Vršini (slika lijevo preuzeta s Google Earth, 2018; desnu snimila M. Vidović)

Crkva Sv. Jure na Vršini (slika 12/5, 21; prilog 6) se nalazi iznad Gornje Podstrane i do nje vodi uređena staza koja je danas ujedno u službi križnog puta. U literaturi se često spominje kako je ova crkva nastala na mjestu gradine koja se nalazi na putu kojim se najkraće moglo doći od Podstrane do Srinjina, tj. do Srednjih Poljica.¹⁰⁵ Treba uzeti u obzir da je nasip pregrađivan i doradivan vjerojatno u puno navrata što bi moglo objasniti njegovu lošu očuvanost.

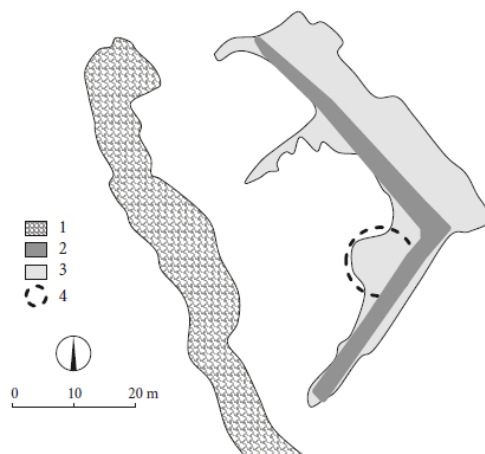
¹⁰³ A. Škobalj ove dvije gradine naziva polukružnim nasipima. A. ŠKOBALJ, 1970, 135.

¹⁰⁴ A. ŠKOBALJ, 1970, 135, D. MARŠIĆ, M. LOZO, 1994, 47.

¹⁰⁵ D. MARŠIĆ, M. LOZO, 1994, 47.

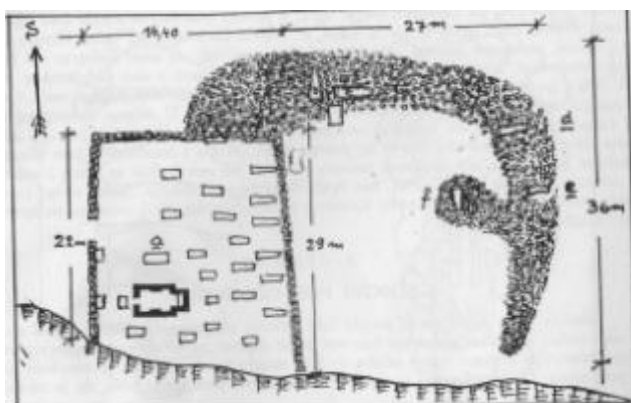
Prema Škopaljevu opisu, uz čimatorij crkve nalazi se polukružni nasip koji on naziva gomila i koja sadržava grobove (slika 21)¹⁰⁶. Problem u nazivu uočio je A. Pleterski koji navodi kako nije riječ o gomili, nego o nasipu koji nije polukružan nego četvrtast (slika 21, 22).¹⁰⁷ Unutrašnjost prostora nasipom je podijeljen na dva dijela, no ne

može se precizno reći je li on nastao istodobno kad i glavni nasip ili je dodan naknadno.¹⁰⁸

Slika 20. Tlocrt gradine s obilježenim bedemom i gomilom; 1. rub platoa, 2. suhozid, 3. groblja u nasipu, 4. gomila? (slika preuzeta iz A. Pleterski, 2014, 306).

Duljina nasipa s grobovima iznosi oko 88 m (slika 22/3). Pleterski navodi kako je u istočnom kutu vidljiva ruševina prapovijesnog bedema bez veziva širokog 1,7 m (slika 22/2) te da je u unutrašnjem prostoru vidljiv ostatak gomile promjera 10 m (slika 22/4). Danas preko spomenutih grobova u nasipu ide improvizirani suhozid (slika 25/8).¹⁰⁹ D. Maršić i M. Lozo spominju vidljivost prapovijesnog bedema (slika 25/2) na sjevernoj strani širine oko 4 m, a na jugoistočnoj strani spominju 2 – 3 donja sačuvana reda suhozida.¹¹⁰ Odnos gomile i nasipa nije poznat iako je gomila mogla biti istodobna s nasipom ili je nasip mogao nastati uz gomilu.¹¹¹

Slika 21. Skica četvrtastog nasipa i naknadno dodanog pokapališta oko crkve sv. Jure na Vršini prema Škopalju (preuzeto iz A. Škopalj, 1970, 158).

¹⁰⁶ A. ŠKOBALJ, 1970, 135, 159.

¹⁰⁷ A. PLETESKI, 2014, 305.

¹⁰⁸ A. PLETESKI, 2014, 305.

¹⁰⁹ A. PLETESKI, 2014, 307.

¹¹⁰ D. MARŠIĆ, M. LOZO, 1994, 47.

¹¹¹ A. PLETESKI, 2014, 305–306.

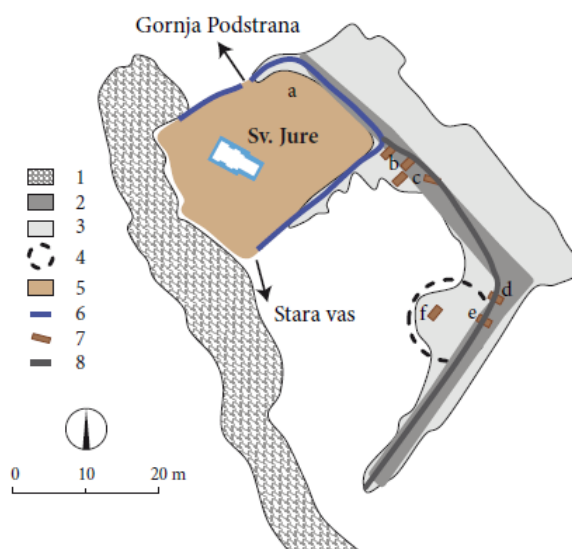

Slika 24. Pogled na plato gradine i ukapališni prostor (snimila: M. Vidović)

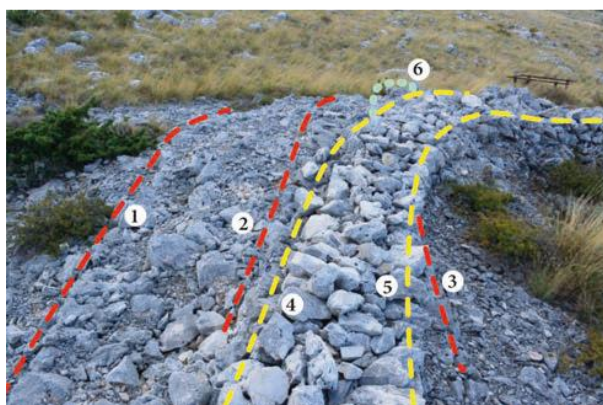
Gradnjom crkve sv. Jure na sjeverozapadnom dijelu te izgradnjom zida koji četverokutni prostor dijeli na dva dijela, nastao je ukapališni prostor dimenzija 24 m x 19 m (slika 23, 24, 25/5). Pleterski i Škobalj spominju kako je moguće da je kamen za izgradnju pokapališnog prostora uzet s već postojećeg nasipa.¹¹²

Grobovi izvan ukapališnog prostora označeni slovima b i c (slika 25/7) ukopani su u gornji dio pokapališnog prostora i u stariji nasip. Ukopani su u dubinu od 40 cm što prema Pleterskom sugerira da su ti grobovi mlađi od nasipa jer da su nastali kad i nasip, bili bi dublje, a ne na površini. Pleterski navodi kako je taj podatak Škobalj izostavio.¹¹³

Radiokarbonskim analizama dobiveni su datumi za dva groba, grob „a“ i za grob „e“: grob „a“ unutar

Slika 25. 1. rub platoa, 2. suhozid, 3. groblja u nasipu, 4. gomila?, 5. pokapalište, 6. pokapališni zid, 7. grobovi izvan pokapališta, 8. najmlađi zid (slika preuzeta iz A. Pleterski, 2014, 306).

Slika 26. Stariji (1 – 2 i 3) i novi bedem (4 – 5) te grob d (preuzeto iz A. Pleterski, 2014, 307).

¹¹² A. ŠKOBALJ, 1970, 161; A. PLETERSKI, 2014, 306.

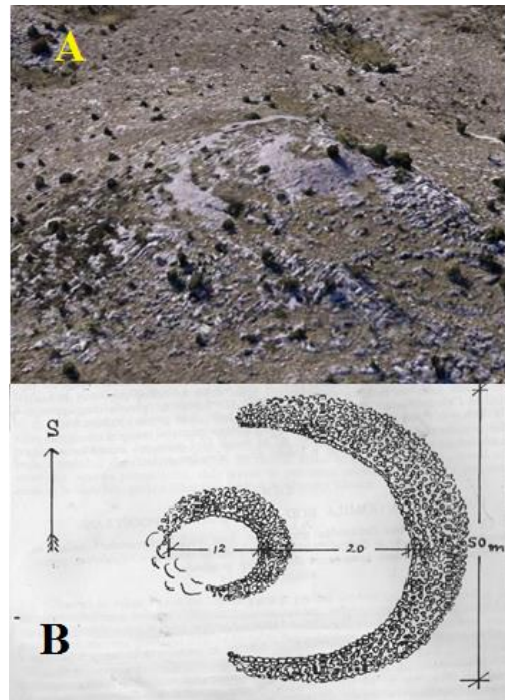
¹¹³ A. PLETERSKI, 2014, 306–307.

čimatorija datiran je u period od 1330. do 1653. godine, a grob „e“ izvan čimatorija u period od 1158. do 1834. godine.¹¹⁴ Navedeni podatci ne omogućuju precizno utvrđivanje relativnokronoloških odnosa navedenih grobova, no bez obzira na to Pleterski pretpostavlja da su grobovi izvan pokapališnog prostora nastali zbog nedostatka ukopnog mjesta oko crkve pa bi u tom slučaju oni bili mlađi.¹¹⁵

Spomenuti prapovijesni bedem u istočnom kutu nasipa stariji je od svih grobova i „gomile“ u kutu istočnog dijela (slika 26). Crkvice i groblje vjerojatno su nastali istodobno u 14. ili 15. st. Gradina danas ima dva ulaza; jedan na sjeverozapadnoj strani, a drugi na južnoj za koji Pleterski smatra da je stariji.¹¹⁶

4.1.6. VILANJSKI GRAD/GLAVICA

Gradina na Glavici (slika 12/6; prilog 6) nalazi se istočno od crkve sv. Jure na Vršini. Nalazi se na manjoj uzvisini visine oko 10 m. Gradina ima dva suhozidna polukružna vijenca od amornog kamena (slika 27 A, B). Dužina većeg vijenca iznosi nešto manje od 90 m.¹¹⁷ Prosječna visina nasipa iznosi oko 1,70 m, a širina otprilike 3,50 – 3,70 m. Nasip je s jugoistočne strane poprilično osut, a s južne strane mjestimično se nazire naslagani suhozid. U sredini vijenca danas je vidljiva neka vrsta ulaza koji može biti i novijeg postanka ako se uzme u obzir devastacija gornjeg vijenca kao i to da ga Škobalj u svom opisu ne spominje.¹¹⁸ Širina ulaza iznosi 1,70 m.

Slika 27. Prikaz gradine (slika A) i tlocrt gradine (slika B) (slika A preuzeta s Google Earth, 2018; slika B preuzeta iz A. Škobalj 1970, 136).

¹¹⁴ A. ŠKOBALJ, 1970, 167; A. PLETERSKI, 2014, 307.

¹¹⁵ A. PLETERSKI, 2014, 307

¹¹⁶ A. PLETERSKI, 2014, 307.

¹¹⁷ Škobalj navodi 50 m kao dužinu većeg vijenca, A. ŠKOBALJ; 1970, 137.

¹¹⁸ A. ŠKOBALJ, 1970, 135–137.

Manji vijenac također je građen od neobrađenog kamenja te mjestimično devastiran gradnjom recentnijih struktura. Dužina mu iznosi oko 50 m, a zatvara prostor promjera oko 10 metara. Prostor je u unutrašnjosti zaravnjen.¹¹⁹

Uz ovu gradinu veže se legenda o vilama koje su tu živjele i nosile duše ratnika u nebo.¹²⁰ D. Maršić i M. Lozo smatraju da se možda ova gradina treba vezati uz gradinu na sv. Juri na Vršini koja se nalazi na putu iz Primorskih Poljica u Srednja Poljica upravo zbog nadzora komunikacije.¹²¹ Gradina vizualno komunicira s Velom/Suvom gomilom te Pišćenicom.

4.1.7. MUTOGRAS

Mutogras (slika 28) brdo je koje se nalazi odmah uz cestu, uz istoimeni rt, nedaleko od crkve sv. Martina u Podstrani (slika 12/12; prilog 7). Prema darovnici Petra Crnoga iz 1080. g., starohrvatski naziv današnjeg Mutograsa glasio je *Tlsta kosa* (Debelo brdo) iako se u njoj javlja u latinskom obliku *Mons Grassus*. Hrvatski se naziv nije sačuvao u upotrebi, nego se prihvatio pohrvaćeni oblik talijanskog naziva *Montegrasso*.¹²²

Krajem 19. i početkom 20. stoljeća u više navrata otkrivena je veća količina pokretne arheološke građe na ovom lokalitetu. Riječ je o slučajnim nalazima, otkrivenim uglavnom tijekom poljoprivrednih aktivnosti na ovom položaju. Na vrhu brda otkrivena je 1897. godine urna. Pokraj toga tu je pronađen i srebrni novac Julija Cezara, a Bulić opisuje i vidljive rimske zidove kao i veću količinu površinskih nalaza keramike.¹²³ Također, 1913. godine nađeni su grobovi s bogatim grobnim priložima među kojima se ističe ogrlica od jantarnih i višebojnih staklenih perli, fibula, perforirani disk, spiralno-naočalasti privjesci i željezna koplja itd.¹²⁴

¹¹⁹ A. ŠKOBALJ, 1970, 135–137.

¹²⁰ Usmeno kazivanje planinara Ivice Lolića, a on je tu legendu doznao od tzv. Malog kneza.

¹²¹ D. MARŠIĆ, M. LOZO, 1994, 47.

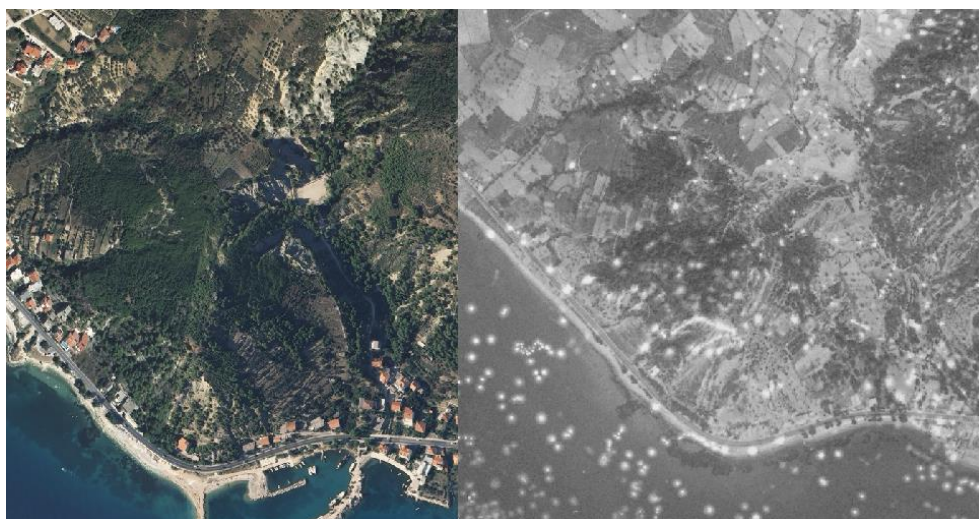
¹²² D. VLAŠIĆ, 1988, 64.

¹²³ F. BULIĆ, 1907, 144, D. MARŠIĆ, 2003, 441.

¹²⁴ F. BULIĆ, 1923, 85; J. JELIĆ, 1991, 20–21; M. BONAČIĆ MANDINIĆ, 2008, 235–236.

Na padini brda 1897. godine nađene su kremirane kosti te oko petnaest staklenih balzamarija uništenih vatrom, a samo je jedan neoštećen.¹²⁵ Tijekom radova u polju i vinogradu na južnim padinama brda 1906. i 1907. godine otkriveni su grob i zid, a između njih mnogo fragmenata *gnathia* keramike. Grob je sadržavao *pitos*, malu amforu s dvjema ručkama, 3 lekita crne boje te posudu crvene i crne boje koji se čuvaju u Arheološkome muzeju u Splitu. Nalazi pokazuju sličnosti s keramikom s Visa, koja se datira oko 3. st. pr. Kr.¹²⁶ Nađeni su još i srebrni rimski novčići s glavom božice Rome i Dioskurima iz 2. st. pr. Kr.¹²⁷

Mutogras se u literaturi često spominje kao mogući *castellum* Pituntina, ali i kao dio granice sa zajednicom Nerastina koja se protezala od sv. Luke u Dubravi, potom je prolazila između sela Srinjine i Tugare pa preko Pišćenice sve do Velikog Mutograsa.¹²⁸

Slika 28. Mutogras, današnje stanje (slika lijevo) i prikaz iz 1968 (slika desno) (preuzeto s Google maps i Geoportal, 2018).

4.1.8. GRADINA U SRINJINU

U naselju Srinjine, preko puta potoka Vilara, A. Škobalj navodi veliku gradinu koja je danas u potpunosti uništena gradnjom kamenoloma (slika 12/7; prilog 6). Opisuje kako je gradina bila opasana kamenim nasipom. Prilikom rušenja ove gradine

¹²⁵ F. BULIĆ, 1907, 144, D. MARŠIĆ, 2003, 441.

¹²⁶ F. BULIĆ, 1907, 142–143; M. BONAČIĆ MANDINIĆ, 2008, 235.

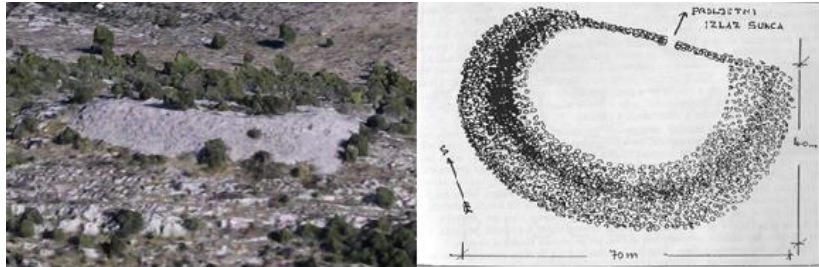
¹²⁷ F. BULIĆ, 1907, 143, D. MARŠIĆ, 2003, 441.

¹²⁸ D. MARŠIĆ, 2003, 437, 441.

pronađeni su i grobovi, no bez detaljnijih podataka o njihovu izgledu i grobnom inventaru.¹²⁹

4.1.9. SUVA/VELA GOMILA

Suva ili Vela gomila (slika 29) nalazi se na rubu visoravni Primorske kose, ali sa srinjinske

strane, odakle je i lakše dostupna (slika desno iz A. Škobalj, 1970, 138).

12/9; prilog 6). S te strane ujedno i dominira nad prostorom. Gradina ima oblik slova D ili oblik „kiflića“ prema A. Bencu, te prema tome izrazito podsjeća na gradine kakve su nalažene u jugozapadnoj Bosni za koje Benac govori kako su to tipične delmatske gradine kao i da je navedeni oblik jedan od najčešćih načina utvrđivanja delmatskih zajednica na području jugozapadne Bosne.¹³⁰ Po sredini gradine nalazi se ulaz. Dužina nasipa iznosi oko 158 m, a širina otprilike oko 20 m.¹³¹ S južne strane nasip je dijelom oštećen pastirskim skloništem. Na nasipu je pronađen tek jedan antički ulomak keramike.

S istočne strane teren se kaskadno spušta prema polju i na tom dijelu vidljivi su ostatci konstrukcija (slika 30). No oko zidova nisu nađeni nikakvi nalazi koji bi pomogli u njihovu

Slika 30. Bedem podno gradine (snimila: M. Vidović)

¹²⁹ A. ŠKOBALJ, 1970, 195.

¹³⁰ A. BENAC, 1985, 57, 138.

¹³¹ Iako su Škobaljeve dimenzije 70 m x 40 m (A. ŠKOBALJ, 1970, 137), J. Jeličić donosi 35 m x 15 m (J. JELIČIĆ, 1991, 1).

datiranju pa je možda riječ i o nekim recentnijim zahvatima.

4.1.10. MALA GOMILA ISPOD VELIKE/SUVE GOMILE

Mala gomila nalazi se odmah ispod Vele / Suve gomile (slika 12/8; prilog 6). Okruglog je oblika, a istočna strana oborila joj se niz padinu (slika 31). Promjera je oko 20 m, a visine malo više od 3 m. Škobalj navodi kako je stožastog oblika, no ne navodi nalaze grobova koji su utvrđeni prilikom novog obilaska terena.¹³² Grobovi su, nažalost, već bili otvoreni. Imali su arhitekturu izvedenu od naslaganog kamena ili od okomito postavljenih

Slika 31. Mala gomila (slika preuzeta s Google Earth, 2018).

kamenih ploča (slika 32).

Slika 32. Grobovi pronađeni na Maloj gomili (snimila: M. Vidović)

4.1.11. PIŠĆENICA

Pišćenica (slika 33) stožasta je gomila koja se nalazi uz rub Primorske kose (slika 12/10; prilog 6). Nalazi se na samoj granici Podstrane i Jesenica. Do nje danas vodi obilježena planinska staza od sv. Jure na Vršini. S gomile se pruža pogled na Krilo

¹³² A. ŠKOBALJ, 1970, 137.

Jesenice, Mutogras i dio Splita, Krilo, sv. Juru, Suvu / Velu Gomilu, te Glavicu / Vilanjski grad.

Gomila je građena od amorfnog kamenja.¹³³ Široka je oko 40 m¹³⁴, a visoka oko 5 m.¹³⁵ A. Škobalj je vezuje uz kultne svrhe, dok po nekim autorima može činiti granicu Pituntina s Nerastinima.¹³⁶ Površinskim pregledom prikupljena je manja količina keramičkih nalaza. Riječ je o atipičnim fragmentima koji se, vjerojatno, mogu vezati uz antički period. Gomila nikada nije istraživana pa se ne može reći sadržava li grobove.

Slika 33. Pišćenica (snimila: M. Vidović)

4.1.12. VELIKI OSTROG

Tragovi nekakva utvrđenja nalaze se uz komunikaciju koja ide iz Jesenica preko Vršine do brda Oblik, Srinjina i Uma (slika 12/11; prilog 6). Riječ je o nasipu na zapadnoj stani puta koji je polukružno organiziran i naziva se Veliki Ostrog. Na istočnoj strani puta nalazi se položaj koji se naziva Mali Ostrog, no na njemu nema tragova artificijelnih nasipa. A. Škobalj navodi kako na položaju nije bilo nalaza. Ovo je, uz komunikaciju koja je tekla preko Vršine, bio jedan od glavnih putova. Ovdje je planina bila lako pristupačna pa nije čudno da se baš tu nalazi utvrđenje.¹³⁷

¹³³ Škobalj spominje kako se u narodu nižu legende o zakopanom blagu u ovoj gomili.

¹³⁴ Prema Škobalju 20 m.

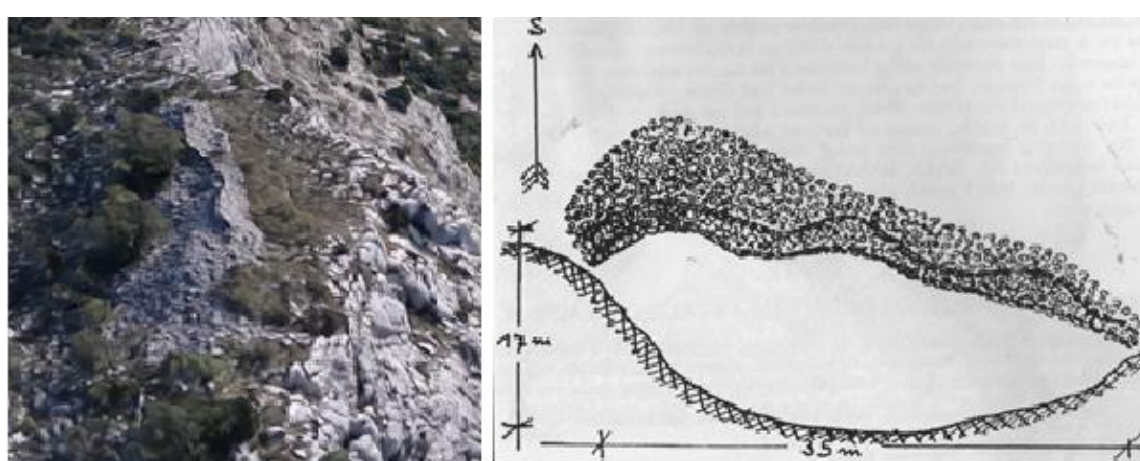
¹³⁵ A. ŠKOBALJ, 1970, 139.

¹³⁶ J. JELIČIĆ, 1991, 19, A. ŠKOBALJ, 1970, 139.

¹³⁷ A. ŠKOBALJ, 1970, 141.

4.1.13. BARIĆA GRADINA ILI GRADINA (iznad Turske peći)

U narodu se ova gradina zove Barića gradina, a u Jesenicama je poznata samo pod nazivom Gradina (slika 12/13). Prema opisu koji donosi A. Škobalj, gradina ima nasip koji zatvara vrh klisure u dužini od 35 m i širini od 17 m. Na zapadnom rubu nasip je znatno širi. Taj dio nasipa Škobalj tumači kao „gomilu“ i smatra kako ona ima kronološki prioritet u odnosu na ostatak nasipa (slika 34).¹³⁸ Ako je, uistinu, riječ o gomili inkorporiranoj u nasip, ona bi se mogla možda interpretirati kao limitni tumul. Limitni tumuli imali su dvostruku ulogu; obrambenu, a negdje i kulturnu. Obrambeni karakter može se pripisati tumulima koji su štitili prilaz gradinskom platou, a najčešće se nalaze na lakšoj strani prilaza. Kulturna funkcija pripisana je onim tumulima koji u prostoru gdje se nalaze nisu imali što štititi.¹³⁹

Slika 34. Barića gradina i njen tlocrt (lijeva slika preuzeta s Google Earth, 2018; desna preuzeta iz A. Škobalj, 1970, 146).

¹³⁸ A. ŠKOBALJ, 1970, 143.

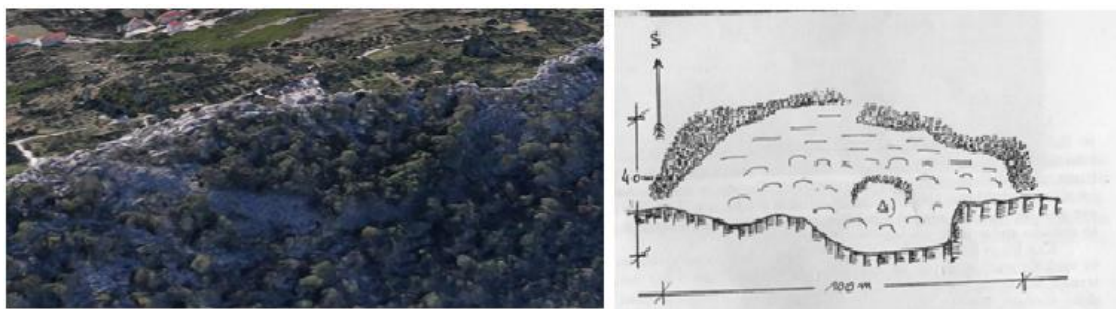
¹³⁹ A. BENAC, 1985, 198.

4.1.14. GOMILA NA STUBICI

Prema A. Škobalju, nekoliko metara dalje od Gradine, iznad jeseničkog odlomaka Zeljoviče, na klisuri se nalazi manja gomila s promjerom od 5 m, a visoka oko 0,50 m. Autor navodi kako je devastirana pa se ne zna je li sadržavala grobove.¹⁴⁰ Gomila nije pregledana.

4.1.15. GRADINA NA LETUŠI (iznad crkve Gospina Uznesenja)

Ova gradina nalazi se odmah iznad crkve Gospina Uznesenja. Do nje danas ne postoji put (slika 12/14; prilozi 7, 8). Vrhunac se zove Letuša, a okomitu stijenu koja je okrenuta prema moru stanovnici Kruga nazivaju Kaštelina.¹⁴¹

Slika 35. Gradina na Letuši i njen tlocrt (lijeva slika preuzeta s Google Earth, 2018; desna preuzeta iz A. Škobalj, 1970, 148).

Bedem se proteže polukružno od sjeverozapada prema jugoistoku, te zatvara prostor od oko 100 m dužine i 40 m širine (slika 35). Ulaz u gradinu vjerojatno se nalazio na istočnoj strani gdje je bedem prekinut. U središtu gradine nalazi se manji polukružni nasip (slika 36). Matična stijena proviruje na većem dijelu unutrašnjosti, a nije uočena nivelacija prostora koja bi mogla ukazivati na intenzivniji boravak na ovome mjestu.¹⁴²

¹⁴⁰ A. ŠKOBALJ, 1970, 143.

¹⁴¹ A. ŠKOBALJ, 1970, 145.

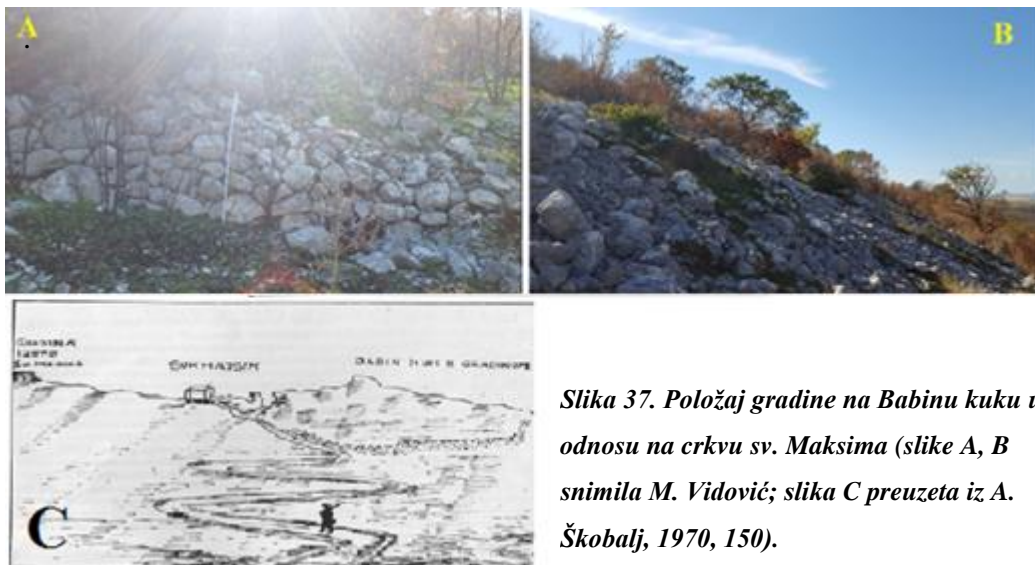
¹⁴² A. ŠKOBALJ, 1970, 145.

Slika 36. Ostatci bedema gradine (snimila: M. Vidović)

4.1.16. GRADINA NA BABINOM KUKU

Gradina se nalazi sa zapadne strane crkve sv. Maksima na vrhu koji se naziva Babin kuk (slika 12/15; prilozi 7,8). Na gradini je pronađeno nešto nalaza, uglavnom atipičnih fragmenata keramike. Škobalj opisuje kako nasip sa zapadne strane započinje 10 m od litice te se pruža u smjeru sjeverozapad-jugoistok u obliku polukruga (slika 37 C).¹⁴³

Slika 37. Položaj gradine na Babinu kuku u odnosu na crkvu sv. Maksima (slike A, B snimila M. Vidović; slika C preuzeta iz A. Škobalj, 1970, 150).

Pregledom terena uhvaćen je istočni dio zida gradine koji prolazi uz stazu koja vodi do sv. Maksima. No pojava ovog zida može biti i rezultat čišćenja i uređivanja staze. Taj je zid visine do 1 m (slika 37 A, B). Škobalj spominje tragove nekih nastambi unutar gradine, no pregledom terena one nisu uočene ali se možda nalaze na zapadnom

¹⁴³ A. ŠKOBALJ, 1970, 145.

dijelu gradine koji nije pregledan zbog vegetacije.¹⁴⁴ Škobalj navodi kako se na sjevernim i južnim padinama ispod gradine nalaze ostatci keramičkih posuda i rimskih tegula.¹⁴⁵

Crkva sv. Maksima nalazi se na udaljenosti oko 30 m od gradine od koje je odvojena putom kojim se iz

Primorskih može prijeći u Srednja Poljica. Plato crkvice čini podzid, visine 1,40 m¹⁴⁶ (slika 38). Osim ostataka

Slika 38. Ostatci bedema ispod crkve sv. Maksima (snimila: M. Vidović)

nastambi unutar gradine, Škobalj navodi ostatke nastambi i na južnoj padini planine, podno platoa crkve sv. Maksima kao i mnoštvo ulomaka keramike.¹⁴⁷

4.1.17. JURIŠIĆA GRADINA

Gradina se nalazi na granici između Duća i Kruga, a ispod nje se nalazi groblje sv. Marka (slika 12/16; prilog 7,8). Do gradine nema puta nego se dolazi „na divlje“ s ceste koja vodi do crkve sv. Maksima. Gradina ima dva bedema u vidu nasipa koja se danas teško mogu pratiti do kraja jer su obrasli vegetacijom (slika 39, 40). Škobalj spominje kako se donji bedem gubi u provaliji strmog brda i ne nastavlja se prema jugoistoku, što je i potvrđeno pregledom terena; te gornji koji teče sve do jugoistoka gdje se nalazi i prirodni prolaz koji vodi do naselja u podnožju planine.¹⁴⁸ Gornji bedem zatvara prostor dužine 50 m, a širine oko 10 m. U središnjem prostoru nalazi se matična

¹⁴⁴ A. ŠKOBALJ, 1970, 145.

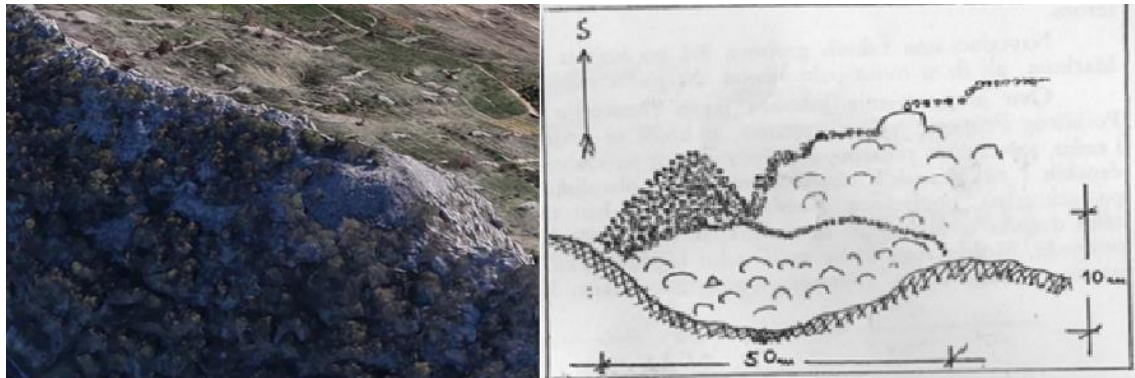
¹⁴⁵ A. ŠKOBALJ, 1970, 145, 147.

¹⁴⁶ A. ŠKOBALJ, 1970, 149, 151.

¹⁴⁷ A. ŠKOBALJ, 1970, 147.

¹⁴⁸ A. ŠKOBALJ, 1970, 151.

stijena kao i vegetacija koja je otežavala pregled gradine. Na gradini nisu pronađeni nikakvi nalazi.¹⁴⁹

Slika 39. Jurišića gradina i tlocrt (lijeva slika preuzeta s Google Earth, 2018; desna preuzeta iz A. Škobalj, 1970, 152).

Oba nasipa spajaju se u veću „gomilu“ ili možda neku vrstu ojačanja nasipa na zapadnoj strani koja je stožastog oblika, vidljiva s ceste koja vodi do župne crkve u Tugarama. Građena je od amorfnog kamenja, a na sjevernoj se strani rasipa (slika 41).

Slika 40. Ostatci bedema (snimila: M. Vidović)

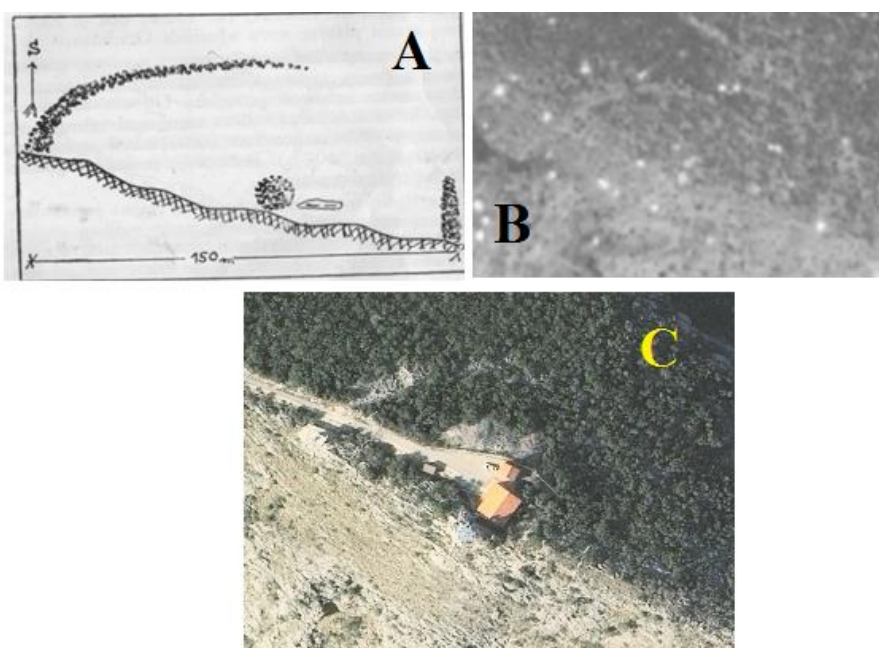

Slika 41. Gradina iz zračne perspektive (preuzeto s Arkod, 2018).

¹⁴⁹ A. ŠKOBALJ, 1970, 151.

4.1.18. ZAHOD

Gradina se nalazi iznad zaseoka Duće, a do nje se može doći istom cestom koja vodi do puta za sv. Maksima. Gradinu je danas potpuno uništila izgradnja repetitora (slika 12/17; prilog 7,8) pa je vidljiv samo početak bedema sa sjeverozapadne strane (slika 42 C). Prema Škobaljevu opisu, riječ je o gradini koja je imala jedan duži kameni nasip sa zapadne strane te jedan kraći na istočnoj strani. Ta dva kamena nasipa bila su udaljena oko 150 m (slika 42 A, B). Zapadni nasip bio je nizak i uzak i pružao se polukružno put istoka gdje u dužini od 80 m nestaje. Na istočnoj strani vidljiv je nasip dužine oko 10 m, koji je bio širi od zapadnog, ali ravan i kratak. U sredini gradine nalazila se gomila manjih dimenzija. Na njoj nisu pronađeni nalazi. Škobalj smatra kako je ovo, zapravo, ista situacija kao i na Križu, odnosno da nema veze s obrambenom svrhom, nego da je riječ o kulturnom prostoru koji se nalazi na vrhuncu brda.¹⁵⁰

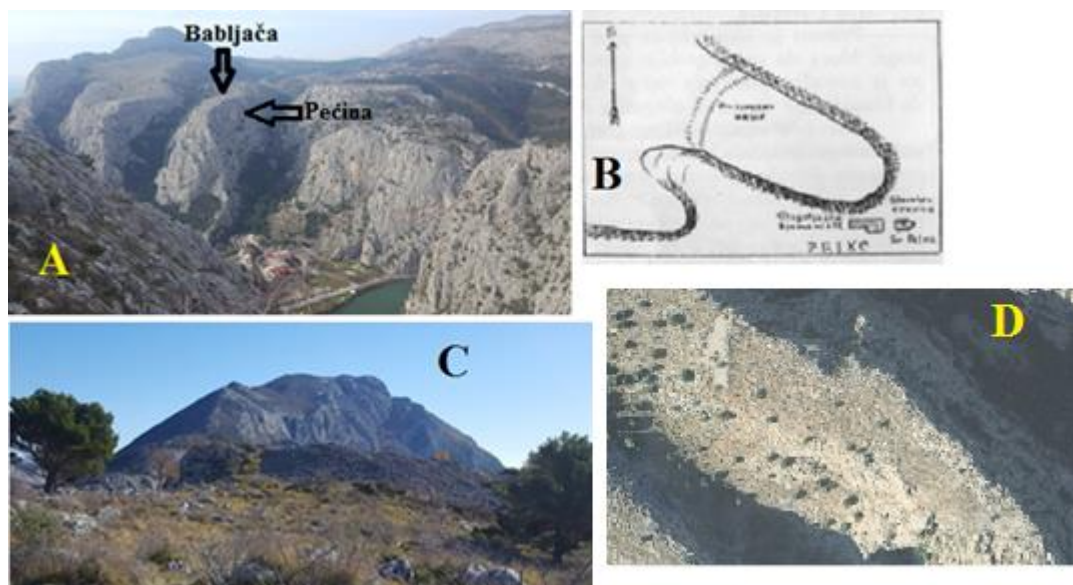
Slika 42. Tlocrt gradine (slika A), snimak iz 1968 (slika B) i današnji snimak gdje se vidi kako je gradina uništena izgradnjom repetitora (slika C) (slika A preuzeta iz A. Škobalj, 1970, 152; slika B preuzeta s Geoportal, 2018; slika C preuzeta s Arkod, 2018).

¹⁵⁰ A. ŠKOBALJ, 1970, 153, pogledati i D. VLAŠIĆ, 1988, 188.

4.1.19. GRADINA NA BABNJAČI ILI BABLJAČI

Babnjača je jedna od klisura na zapadnoj strani ušća rijeke Cetine (slika 12/18; prilog 8). Na ovom dijelu ujedno i završava Primorska kosa. Gledajući od zapada, ona je druga klisura po redu (slika 43 A). Gradina ima prirodno utvrđen položaj sa svih strana, osim na sjeverozapadnoj jer se tom stranom drži Primorske kose (slika 43 D). Na toj strani nalazi se kameni nasip koji se pruža u smjeru sjever-jug u dužini od oko 68 m i zatvara prostor gradine (slika 43 B, D).¹⁵¹ Gradina je duga oko 335 m, a široka oko 100 m. Površina joj iznosi 1,68 ha.

Unutar gradine pronađeni su kameni temelji nastambi, no s obzirom da ih Škobalj ne spominje, moguće je da su one kasnijeg postanka (slika 44). Nalazi keramike nisu uočeni zbog guste vegetacije (slika 43 C). Ispod gradine nalazi se pećina u kojoj je, navodno, pronađena keramika koja se datira u željezno doba.¹⁵²

Slika 43. Pogled na Babljaču s tvrđave Starigrad (slika A); tlocrt i zračni snimak (slika B, D) te unutrašnjost gradine (slika C) (slike A, C snimila: M. Vidović; slika B preuzeta iz A. Škobalj, 1970, 156; slika D preuzeta s Arkod, 2018).

¹⁵¹ A. ŠKOBALJ, 1970, 154.

¹⁵² B. MIMICA, 2003, 18.

A. Škobalj smatra kako se na ovoj gradini s obzirom na dominantni ali ujedno i prirodno dobro zaštićen položaj nalazilo glavno uporište Onastina, ali ne isključuje ni neki religijski aspekt zbog blizine crkve sv. Petra.¹⁵³ S druge strane, A. Novaković na ovu gradinu gleda kao na predstražu gradine Gradac iznad Zakučca. Položaj Babljače omogućivao je promatranje obalnog dijela kao i morskog kanala prema Braču. Pretpostavlja se da se na lijevoj obali Cetine nalazila antitetična građevina na mjestu današnje utvrde Starigrad.¹⁵⁴

Slika 44. Unutrašnjost gradine i ostatci nastambi (?) (snimila: M. Vidović)

¹⁵³ A. ŠKOBALJ, 1970, 155.

¹⁵⁴ A. NOVAKOVIĆ, 2006, 29–30.

4.2. SREDNJA POLJICA

Srednja Poljica protežu se od Žrnovnice do Zadvarja. Naselja koja pripadaju Srednjim Poljicima dio su naselja Žrnovnica (Sinovčići), Sitno Donje i Sitno Gornje, Srinjine, Dubrava, Tugare, Zakućac, Gata, Čišla, Ostrvica, Zvečanje, Kostanje, Seoca i Podgrađe.¹⁵⁵ S obzirom da ovaj rad zahvaća prostor do rijeke Cetine, obrađena su naselja Sitno Donje i Gornje, Srinjine, Dubrava, Tugare i Gata. Radi preglednosti, popis gradina i gomila složen je po brdu na kojemu se nalaze, a ne prema naseljima (prilozi 5 – 8).

Slika 45. Pregled gradina i gomila na području Srednjih Poljica;

1. Zapadna gradina na Sridivici, 2. Mala gomila na Sridivici, 3. Istočna gradina na Sridivici, 4. Gomila na nizini Plaso s još 3 manje gomile, 5. Gradina Gradac, 6. Mala gomila na brdu i dvije gomile u nizini brda, 7. Polukružna gomila, 8. Kuzma i Damjan (Strmica), 9. Gomila na Makirini (Zvezdano selo Mosor), 10. Sv. Kliment, 11. Zapadna gomila kod Arnira, 12. Istočna gomila kod Arnira, 13. Orebić, 14. Osič, 15. Gomila kod Skočiba, 16. Gradina na Očuru, 17. Gomila na Sučici, 18. Dvije gomile na Komorjaku (karta izrađena uz pomoć Google maps, 2018).

¹⁵⁵ A. ŠKOBALJ, 1970, 95.

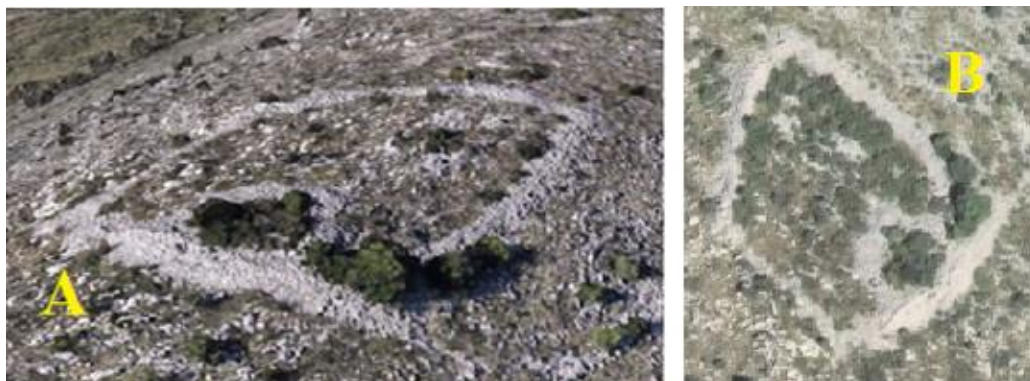
4.2.1. GRADINE NA SRIDIVICI (MARKOVAČI)

Sridivica je brdo koje se nalazi preko puta Peruna, a okružuju ga rijeka Žrnovnica te potoci Vilar i Sitanski potok. Dužina mu iznosi oko 4 km, a najviši vrh iznosi 420 m. Na njemu se nalaze dvije gradine i jedna gomila, a u podnožju se nalazi još jedna veća gomila i nekoliko manjih za koje je teško utvrditi jesu li prapovijesne gomile ili samo krčevine. Gradine su raspoređene na krajevima brda pa su na preglednoj karti Srednjih Poljica (slika 45/1, 3; prilog 5) naznačene kao zapadna i istočna gradina.

Na zapadnom dijelu brda nalazi se gradina nepravilnoga četvrtastog tlocrta (slika 45/1, 46 A, 47 A), a unutar nje nalazi se dodatno izdvojen prostor manjih dimenzija, približno kružnog oblika, čija je unutrašnjost gusto obrasla vegetacijom. Put do gradine nije zahtijevan iako nema uređene staze kojom se može doći. Gradina se nalazi na koti 328,1. S ove gradine nije vidljiva gradina koja se nalazi na drugom kraju brda pa je vizualna komunikacija isključena.

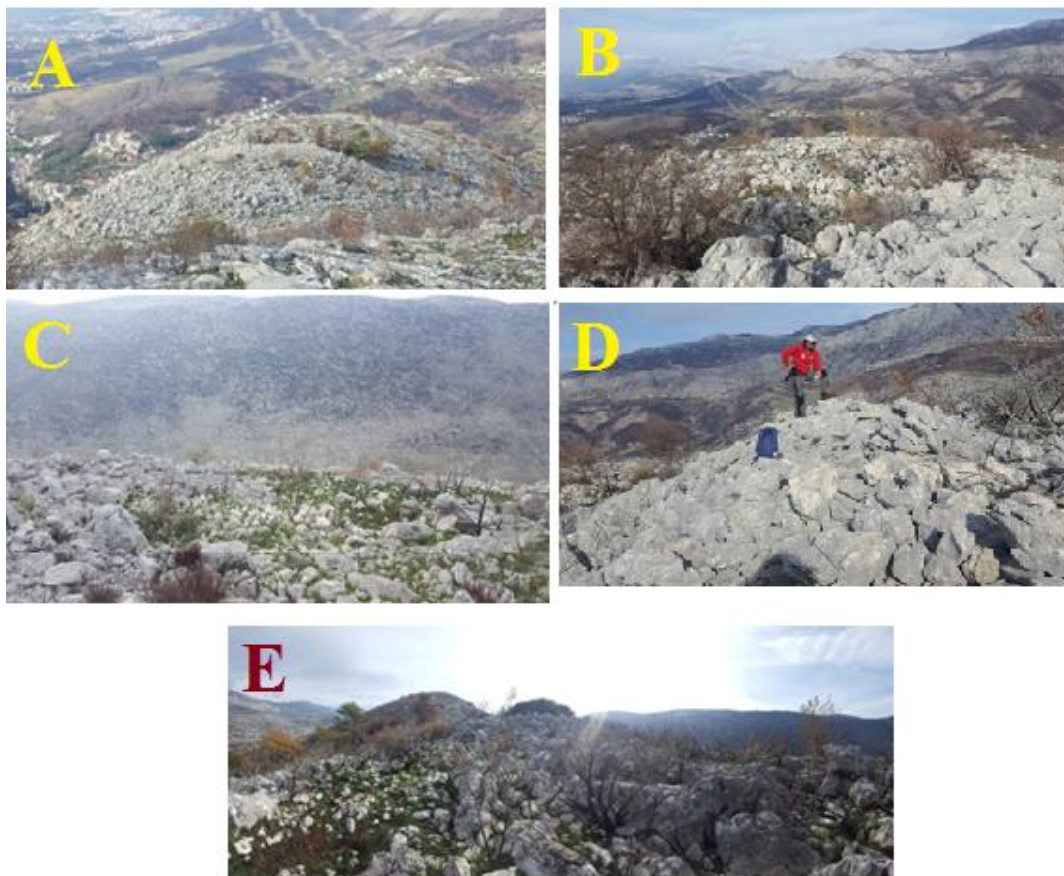
Površina većega unutrašnjeg prostora iznosi 1384 m², a širina bedema uključujući osipinu u prosjeku je otprilike 7 – 9 m. Površina manjeg prostora iznosi 140 m², a debljina bedema s osipinom u prosjeku iznosi oko 8 m (slika 46 B, 47 B, D).

Gradina ima vidljive zaravnjene površine, ali na dosta mjesta proviruje i matična stijena, pa se njezina namjena ne može sa sigurnošću interpretirati (slika 47 B, C, E). Unutar škrape nađeni su ulomci kalcificirane keramike koji se, vjerojatno, mogu vezati uz antički period. U manjem, izdvojenom dijelu nisu pronađeni nalazi koji bi

Slika 46. Zapadna gradina na Sridivici (slika B) (slika A preuzeta s Google Earth, 2018; slika B s Arkod, 2018).

ukazivali na njezinu namjenu ili vremensko podrijetlo. Čini se kako se ulaz u gradinu, širine oko 2 metra, nalazio s jugoistočne strane, blizu unutrašnjega, manjeg ograđenog prostora.

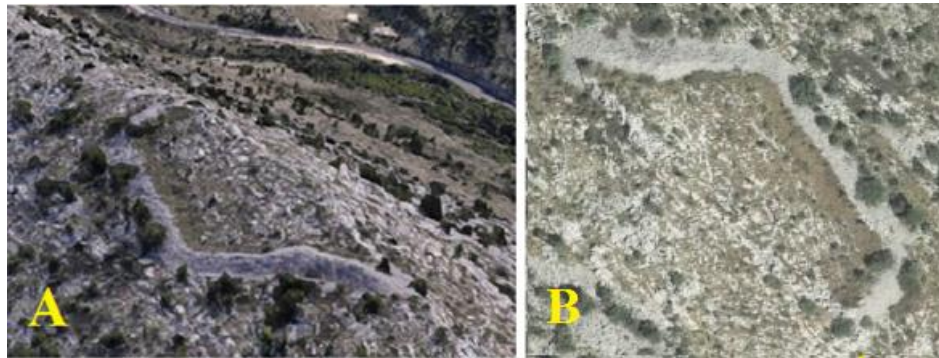
Slika 47. Pogled na gradinu (slika A) i na unutrašnjost gradine (slike B, C i E) te bedem (slika D) (snimila: M. Vidović)

Između navedene i sljedeće gradine na Sridivici, na oko 70 metara udaljenosti od potonje, nalazi se malena gomila (slika 45/2). Promjer joj je oko 8 m, a građena je od nabacanoga amorfnog kamenja (slika 48). Na njoj nisu pronađeni nalazi.

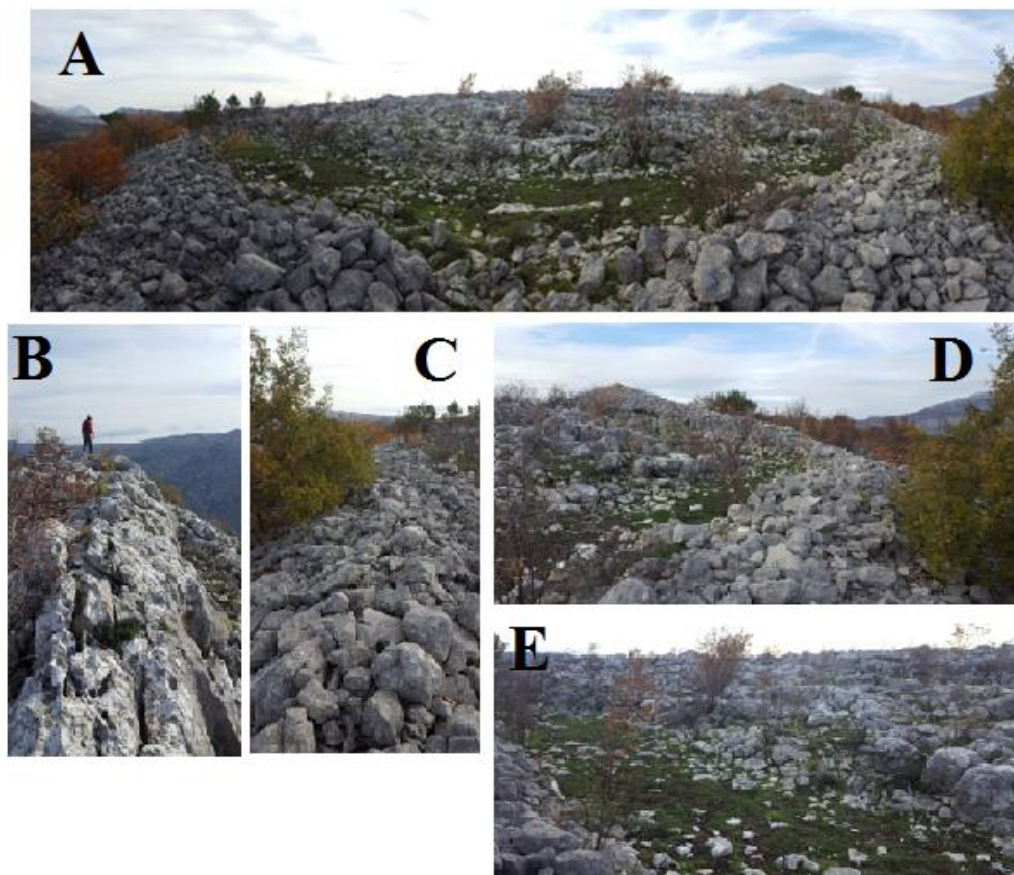

Slika 48. Mala gomila (snimila: M. Vidović)

Na istočnom dijelu brda iznad nizine Plaso, nalazi se druga gradina na Sridivici (slika 45/3, 49 A, E). Zapadni dio prirodno joj je nedostupan jer je na toj strani zaštićena liticom (slika 50 B), a s ostalih strana zaštićena je bedemom koji je danas vidljiv kao kameni nasip (slika 50 A, C, D). Nalazi se na koti 420,4. Bedem započinje odmah uz liticu te njegova ukupna duljina iznosi oko 200 m, a debljina od 10 do 15 m. Sveukupno, dimenzije gradine iznose 130 m x 45 m. Unutar gradine nisu pronađeni nalazi, a nema ih ni na padinama brda.

Slika 49. Gradina na Markovači (slika A preuzeta s Google Earth, slika B s Arkod).

Slika 50. Unutrašnjost gradine (slike A i E), ostatci bedema (slike C i D) te litica kao prirodna obrana (slika B)(snimila: M. Vidović)

Spuštajući se blagom padinom od istočne gradine prema nizini Plaso, nailazi se na nekoliko gomila (slika 45/4). Jedna se posebno ističe veličinom (slika 51), dok su ostale srednjih dimenzija. S obzirom da se nalaze u nizini moguće je da se radi i o krčevinama. Širina najveće gomile iznosi oko 15 m, dok su ostale širine od 8 do 13 m.

Slika 51. Istaknutija gomila na nizini Plaso (snimila: M. Vidović)

4.2.2. GRADINE I GOMILE NA GRADAC BRDU

Susjedno brdo Sridivici jest Gradac brdo (prilog 5) na kojemu se nalazi velika gradina koju zovu Gradac (slika 45/5)¹⁵⁶ te dvije gomile na brdu i dvije gomile u podnožju brda. Dužina brda od Dračevice do potoka Vrilo iznosi oko 2 km. Brdo okružuju izvori vode Vrilo i Sitanski potok.

Gradina Gradac ima bedem sa svih lako dostupnih strana, na koji se nastavlja prirodna obrana u vidu litice (slika 52 i 53, A, B). Duljina istočnog bedema iznosi oko 135 m s prosječnom debljinom bedema oko 8 m, a duljina sjevernog bedema iznosi oko 75 m. Širina ulaza u gradinu iznosi otprilike 2,5 – 3 m (slika 53, C).

Na ovoj gradini nađene su amfore tipa Korint B i Lamboglia 2. Rane korintske amfore javljaju se od kraja 6. st. pr. Kr. i kroz 5. st. pr. Kr. te imaju okruglo i zdepasto tijelo. U 4. st. pr. Kr. javlja se tip koji ima srcoliko tijelo i koji je prisutan na većini gradinskih lokaliteta.¹⁵⁷ U 4. st. pr. Kr. može se odrediti i ulomak s gradine Gradac. Na našem području takve su amfore nalažene na lokalitetu Lazarica, gradinama Stine i

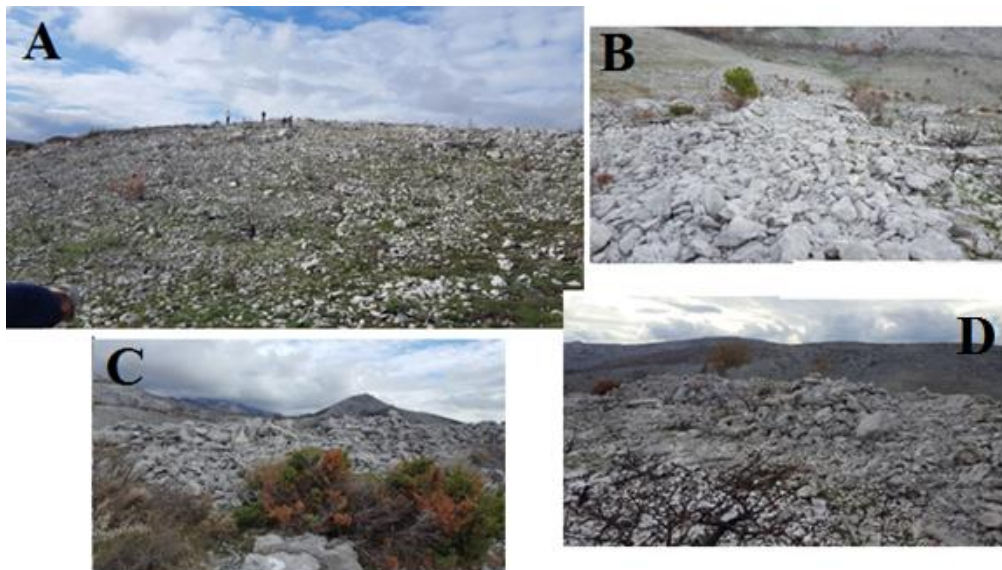
¹⁵⁶ A. ŠKOBALJ, 1970, 191, 193. Tijekom obilaska terena naišli smo na pastira koji nam je kazao kako je ta gradina bila ilirski tor.

¹⁵⁷ M. KATIĆ, 55.

Kopila te u uvali Gradina na otoku Korčuli, gradini Klis, Dragišić i na gradini u Zemuniku Donjem. U Hercegovini su nađene na gradini za Brodom, a u Crnoj Gori na Vidovu vrhu.¹⁵⁸ Tip amfore Lamboglia 2 datira se od kraja 2. st. pr. Kr. do kraja 1. st. pr. Kr. „Klasična“ forma amfore Lamboglia 2 pojavljuje se poslije 80. g. pr. Kr., a prestaju se proizvoditi krajem 1. st. pr. Kr.¹⁵⁹

Slika 52. Gradina Gradac (slika lijevo preuzeta s Google Earth, 2018; slika desno s Arkod, 2018).

Slika 53. Unutrašnjost gradine (slika A), ostatci bedema (slika B) i ulaz u gradinu (slike C i D) (snimila: M. Vidović)

Na istom grebenu, na oko 700 m udaljenosti od gradine na Gradac brdu nalazi se mala gomila kružnog oblika (slika 45/6). Građena je od amorfnog kamenja, a promjer joj iznosi oko 10 m (slika 54 A). Dalje od nje, nekih 350 m prema kraju brda, nalazi se

¹⁵⁸ I. BORZIĆ, 2016, 7–9.

¹⁵⁹ A. STARAC, 2006, 88, 105.

polukružni nasip (slika 45/7). Zaokružuje prostor dimenzija od oko 6 m x 4 m, a širina nasipa iznosi oko 6 m (slika 54 B). Visina mu iznosi oko 1,50 – 2 m. Također je građen od lomljenoga nabacanog kamenja i uokolo njega, kao ni na njemu, nisu pronađeni nalazi. A. Škobalj spominje ovaj nasip pod nazivom Orlica i smatra da je riječ o gomili.¹⁶⁰

Slika 54. Mala gomila na Gradac brdu (slika A) i gomila na kraju Gradac brda (slika B) (slike preuzete s Google Earth, 2018).

Odmah podno Gradac brda nalaze se dvije gomile udaljene jedna od druge oko 60 m. Obje su izgrađene od neobrađenog kamenja i obje su devastirane (slika 55). Manja gomila ima promjer oko 15 m, a veća oko 20 m. Ni na jednoj nije uočena keramika, a visina im je nešto više od 2 m. A. Škobalj ih spominje u svom popisu gomila te govori kako za njih postoji predaja kako su ih u staro doba nasipali ljudi „za pokoru“.¹⁶¹

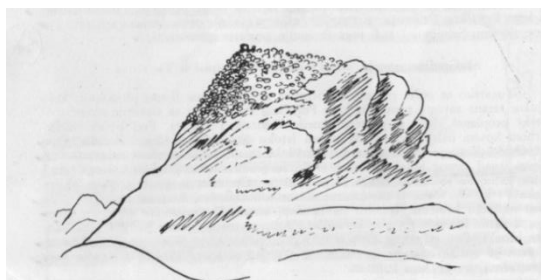
Slika 55. Gomile ispod Gradac brda (snimila: M. Vidović)

¹⁶⁰ A. ŠKOBALJ, 1970, 193.

¹⁶¹ A. ŠKOBALJ, 1970, 193; D. VLAŠIĆ, 1988, 191.

4.2.3. GRADINA NA MAKIRINI (Zvezdano selo Mosor)

Odmah do brda Gradac nalazi se brdo Makirina (slika 45/9; prilog 5). Tu je, prema Škobalju, nekada postojala gradina koja je uništena gradnjom zvjezdarnice (slika 56), tj. Zvezdanog sela Mosor. Navodi kako je prostor unutar gradine bio malen za život. Spominje i osipinu s njezine sjeverne strane.¹⁶²

Slika 56. Gradina na Makirini (preuzeto iz A. Škobalj, 1970, 196).

Odmah u podnožju Makirine, preko puta crkve sv. Klimenta, nalaze se 3 gomile (slika 45/10). Nisu istraživane, ali ih spominje i Škobalj u svom popisu.¹⁶³ Gomile se nalaze odmah uz cestu i lako su dostupne.

4.2.4. GRADINA KUZMA I DAMJAN NA MOSORU (STRMICA)

Na topografskoj karti ovaj se lokalitet zove Strmica (prilog 5), no u literaturi je poznata kao gradina na mjestu crkve sv. Kuzme i Damjana, po istoimenoj crkvi koja se na njoj nalazi (slika 45/8 i 56).¹⁶⁴ Nalazi se na 723 m n. v. Gradina nikada nije istraživana, no u literaturi je poznata već od kraja 19. st. kada Petar Kaer objavljuje ostavu iz kasnoga brončanog doba te spominje gradinu kao moguće naselje, slično kao i Š. Batović.¹⁶⁵

Kaer navodi kako je ostava nađena na južnim padinama dijela Mosora gdje se danas nalazi crkva te da su tu i prije nalaženi brončani predmeti u grobnicama, ali im se nije pridavala veća pozornost te su ih stanovnici razbili i razbacali. Od tamošnjih

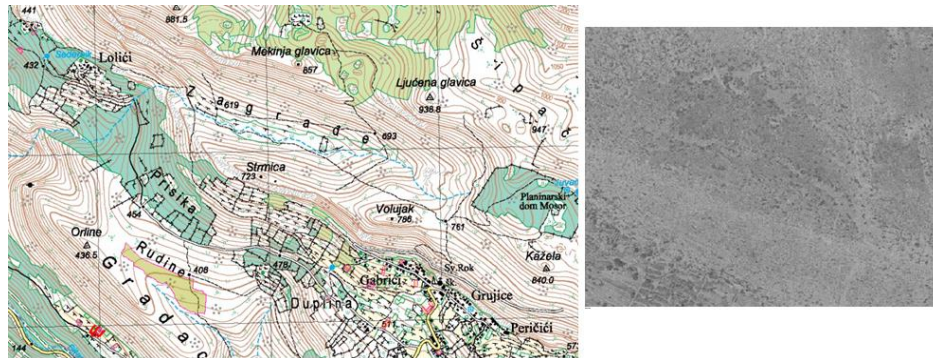
¹⁶² A. ŠKOBALJ, 1970, 191.

¹⁶³ A. ŠKOBALJ, 1970, 191.

¹⁶⁴ M. ZANINOVIĆ, 1967, 18.

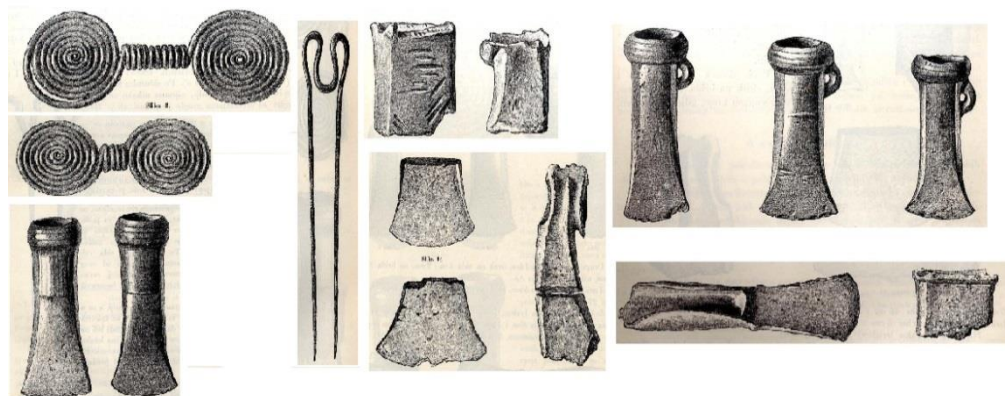
¹⁶⁵ P. KAER, 1897, 245; Š. BATOVIĆ, 1983, 331.

stanovnika ipak je uspio skupiti nekoliko brončanih predmeta kao što su spiralno naočalasti privjesak, igle itd.

Slika 57. Topografska karta s položajem Strmice i crkve sv. Kuzme i Damjana te zračni snimak iz 1968 (slika lijevo preuzeta s Arkod, 2018; slika desno preuzeta s Geoportala, 2018).

Ostava je bila položena u zemlju, a sadržavala je sveukupno 18 predmeta različite vrste, od sjekira do nešto nakita. Od nakita je nađena dvojna igla te dva veća i dva manja spiralno naočalasta privjeska.¹⁶⁶ Uz mjesto nalaza bilo je ognjište, nekoliko kostiju te ograda od kamenja.¹⁶⁷

Slika 58. Ostava iz Sitnoga Gornjeg (preuzeto iz P. Kaer, 1987, str. 247–250).

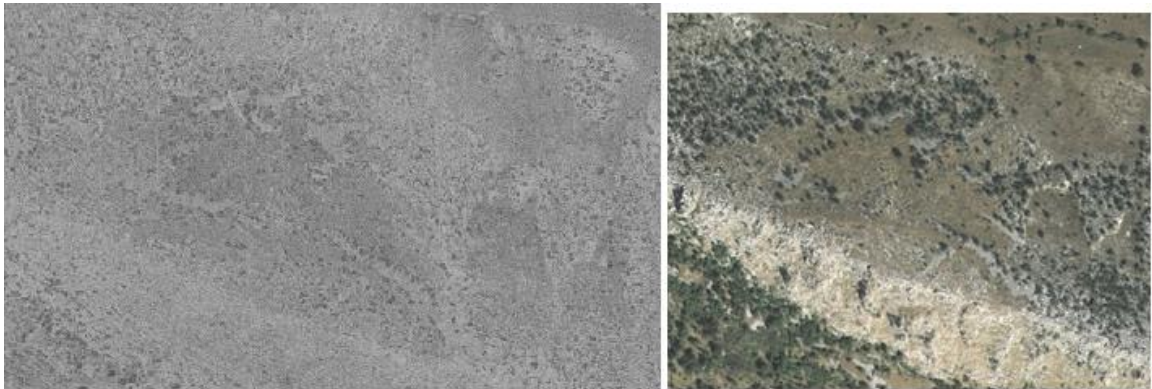
Gradini se danas pristupa preko markirane planinarske staze.¹⁶⁸ Polukružnog je oblika, dimenzija 40 m x 250 m, a bedem joj je danas vidljiv kao osipina od

¹⁶⁶ P. KAER, 1897, 246–251.

¹⁶⁷ P. KAER, 1897, 247, 269–270.

¹⁶⁸ Gradina je obišena u društvu planinara Ivica Lolića koji je uočio njezin naseobinski karakter prilikom samostalnog obilaska terena nakon velikog požara 2017. g. u Žrnovnici nakon čega su obrasli naseobinski dijelovi bili ponovno vidljivi. Osim njega, tijekom pregleda terena bili su prisutni Marija Oršulić i Ante Sinovčić, Vedran Katavić i još dvoje njegovih prijatelja te Ivan

neobrađenog kamena koja se preteže od sjeverozapada prema istoku. Jedna strana gradine prirodno je zaštićena liticom (slika 59). Bedem gradine danas je urušen zbog velikog nagiba terena (slika 60 A – D, 63 B). Unutar osipine ima ulomaka keramike, a vjerojatno je riječ o kasnoantičkoj keramici.¹⁶⁹

Slika 59. Gradina Kuzma i Damjan ili Strmica 1968 i današnje stanje (preuzeto s Geoportal i Arkod; <http://preglednik.arkod.hr/ARKOD-Web/>, <https://ispu.mgipu.hr/> (23. 10. 2018).

Slika 60. Unutrašnjost gradine (snimila: M. Vidović)

Ulaz se, vjerojatno, nalazio s istočne strane, a unutar gradine pronađeni su nasebinski objekti četvrtastog tlocrta koji su jednom stranom prislonjeni na matičnu stijenu kojom se koriste kao jednom stranicom objekta (slika 61). Stijena je za tu potrebu malo i dorađena kao i cijela hodna površina na kojoj se nastambe nalaze, u

Šuta, ravnatelj muzeja grada Kaštela. Svima ovom prilikom zahvaljujem na izdvojenom vremenu.

¹⁶⁹ Usmeno kazivanje I. Šute.

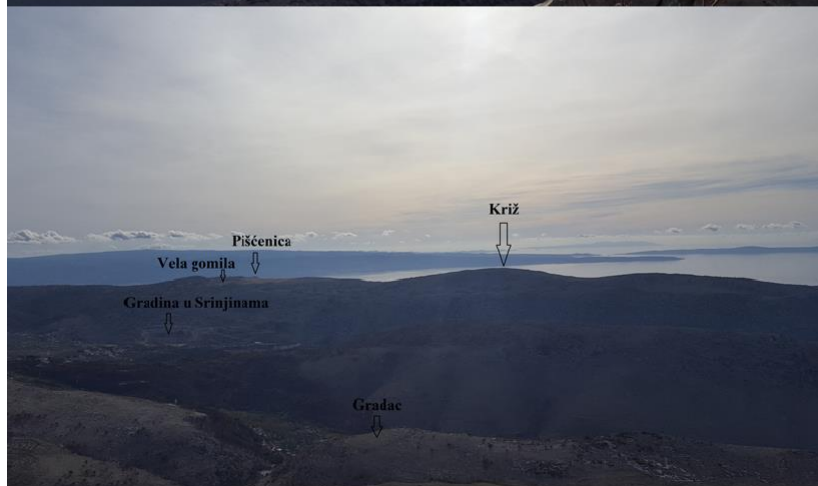
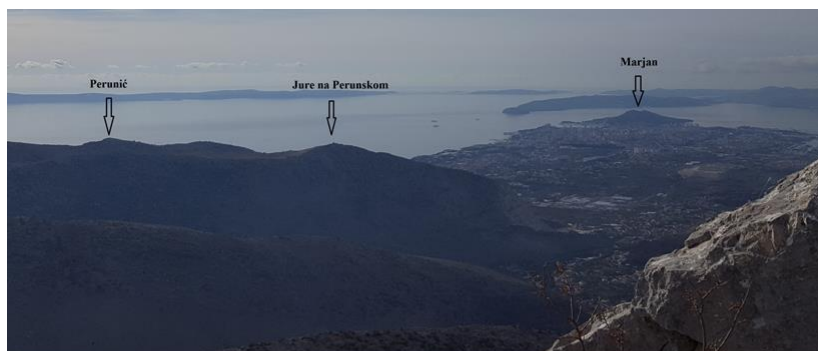
redu, jedna do druge, malih su i različitih dimenzija, u prosjeku otprilike 4 m – 2,50 m. Slična je situacija na gradini u Danilu gdje su također evidentirane nastambe u obliku

Slika 61. Ostaci mogućih nastambi (snimili: M. Vidović i I. Lolić)

četrstastih udubljenja u stijeni. Međutim, ovdje se nastambe nalaze na vrhu gradine i južnoj padini, a na gradini Kuzma i Damjan nalaze se na sjevernoj strani gradine.¹⁷⁰ Na

gradini Biranj zastupljen je prapovijesni (eneolitik / brončano doba) i kasnoantički horizont sa sličnim stambenim rješenjima.¹⁷¹

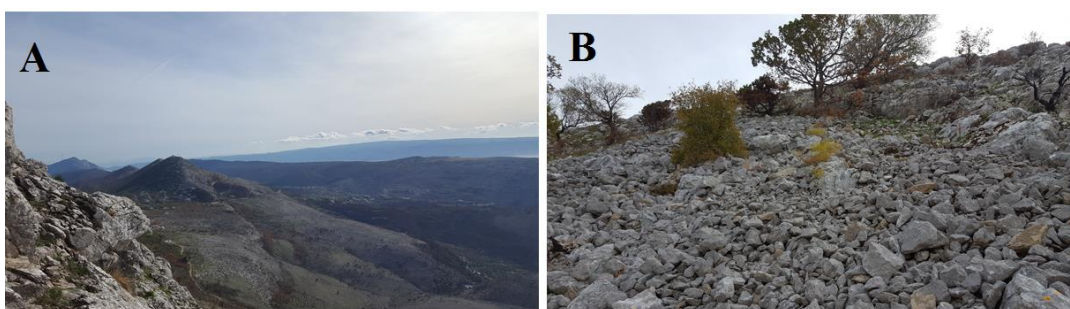
Slika 62. Pogled na brda Gradac, Sridivicu i Perun s gradine sv. Kuzma i Damjan (snimila: M. Vidović)

¹⁷⁰ T. BRAJKOVIĆ, Ž. KRNČEVIĆ, E. PODRUG, 2013, 64.

¹⁷¹ I. ŠUTA, 2016, 32, na podatcima o izgledu nastambi na gradini u Birnju zahvaljujem I. Šuti, kustosu Muzeja grada Kaštela.

Na gradini je uočen uglavnom materijal iz vremena kasne antike, ali u podnožju se možda može govoriti o nekim prapovijesnim nalazima, posebno ako se uzmu u obzir već spomenuti nalazi iz kasnoga brončanog doba.

Na važnost ovog lokaliteta već je ranije upozoravao M. Zaninović koji je smatrao kako bi se na ovoj gradini ili na gradini Gradac trebao tražiti predrimski *castellum* Pituntij.¹⁷² Važno je napomenuti kako gradina komunicira s cijelim brdom Perunom, Sridivicom, Gradac brdom te Zvezdanim selom (gradina na Makirini) (slika 62; 63 A). Osim toga, gradina se nalazi na jednoj od komunikacija kojom se može doći u unutrašnjost Mosora.

Slika 63. Pogled s gradine na Makirinu (slika A) i ostatci bedema na gradini (slika B) (snimila: M. Vidović)

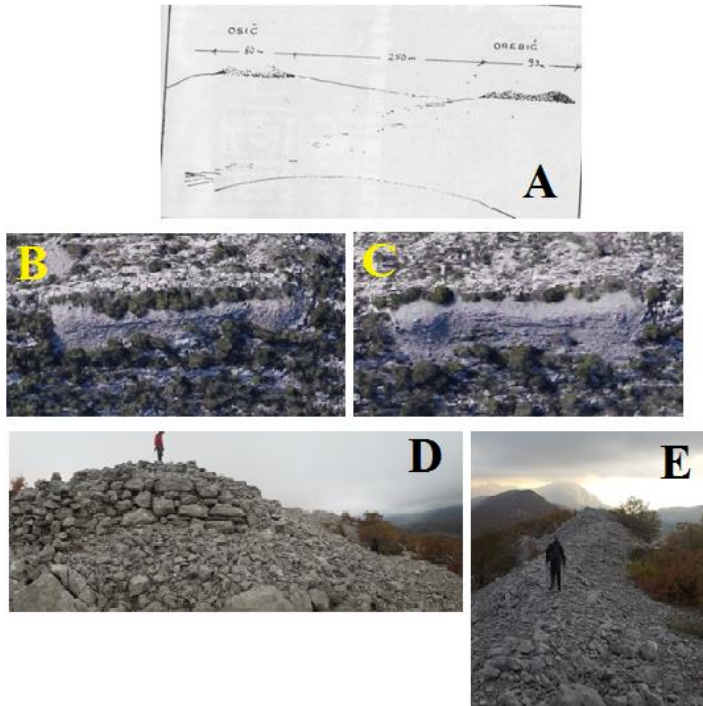
4.2.5. BRDO OČUR

Brdo Očur nalazi se u produžetku Makirine, okvirno rečeno između Dubrave i Smova (prilozi 6,7). Na ovom brdu, na dijelu Privaj, uz samu liticu, nalaze se dva izdužena nasipa; jedan koji gravitira Osiču i drugi koji gravitira Orebiću. Nasipi se nalaze na koti 563 (slika 64, 65 A), a udaljeni su jedan od drugog oko 260 m. .

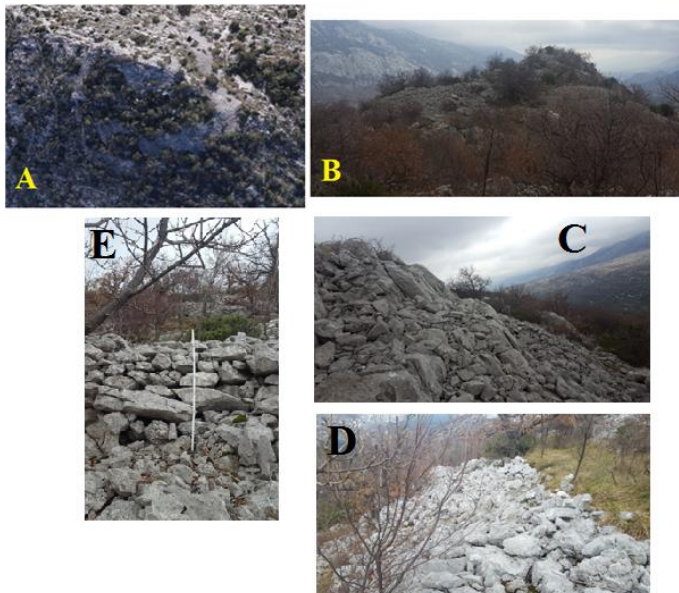

Slika 64. Nasipi iznad Orebića i Osiča u krajoliku (preuzeto s Arkod, 2018).

¹⁷² M. ZANINOVIĆ, 1967, 18.

Slika 65. *Skica odnosa gradine Osič i Orebić (slika A), današnje stanje gradina (slike B i C), podzidi na gradini Osič (slika D) i gradina Orebić (slika E) (slika A preuzeta iz A. Škobalj, 1970, 206; slika B i C s Arkod, 2018; slike D i E snimila M. Vidović)*

Slika 66. *Gradina na Očuru (slike A, B), ostatci bedema (slike C, E, D) (slika A preuzeta s Google Earth, 2018; slike B, C, D, E snimila: M. Vidović)*

Nasip koji se nalazi iznad Orebića (slika 45/13, 65 B) duži je u odnosu na onaj iznad Osiča te iznosi oko 100 m. Nalazi se na kraju litice, a na krajevima ima nešto suhozida, no po sredini suhozid izostaje. Na površini, negdje po sredini nasipa pronađeni su ulomci keramike.¹⁷³ S obzirom na malo neuobičajen oblik, nije jasno radi li se o dvjema gomilama spojenim nasipom (slika 65 E). A. Škobalj za dimenzije navodi samo širinu od 14 m te dužinu od 93 m.¹⁷⁴

Drugi nasip gravitira Osiču (slika 45/14, 65 C, E). Malo je manji od Orebičkog, a dug je oko 80 m. Prva „gomila“ promjera je 25 m, a druga oko 20 m. Isti je slučaj kao i s onom Orebičkom, ne može se utvrditi radi li se samo o nasipu ili o dvjema potencijalnim gomilama (naknadno?) povezanim nasipom. Škobalj navodi kako je na sjevernoj strani opasna

¹⁷³ D. VLAŠIĆ, 1988, 192.

¹⁷⁴ A. ŠKOBALJ, 1970, 195.

suhozidinom (slika 65 D).¹⁷⁵ U svom opisu, Škobalj ova dva duga nasipa naziva gradinama.¹⁷⁶ Opisujući gradine oko Duvanjskog polja, A. Benac jednu sličnu strukturu, tj. gradinu nad Kovačima također naziva gradinom.¹⁷⁷ Ipak, funkciju ovih dvaju nasipa za sada nije moguće preciznije odrediti.

U produžetku istog brda, na dijelu zvanom Sučica, nalazi se gradina Očur (slika 45/16). U Škobaljevu opisu ova se gradina vodi pod imenom cijelog brda, premda se u topografskoj karti za njezin položaj navodi naziv Sučica koji je Škobalj pripisao gomili/gradini koja se nalazi na kraju brda Očur. Da ne bi došlo do zabune, ostavljen je naziv „Gradina na Očuru“.

Gradina je relativno lako dostupna kada se ide s ceste koja vodi do crkve sv. Jurja na položaju Gradac. Sa svih dostupnih strana opasana je nasipom od amornog kamenja (slika 66 A, B), dok se južnom stranom nasip nastavlja samo djelomično jer je ta strana prirodno zaštićena liticom (slika 65 C, D, E). Sa zapadne strane, kako je naveo Škobalj, ima tragova suhozida. Podno ovog nasipa, sa sjeverne strane, Škobalj spominje grob trapezastog oblika s kosturom, no on nije uočen tijekom pregleda terena.¹⁷⁸ Na gradini je nađen samo jedan ulomak keramike i to, vjerojatno, antičke. Dimenzije gradine iznose oko 70 m x 30 m, prosječna širina bedema uključujući i osipinu iznosi oko 15 m.

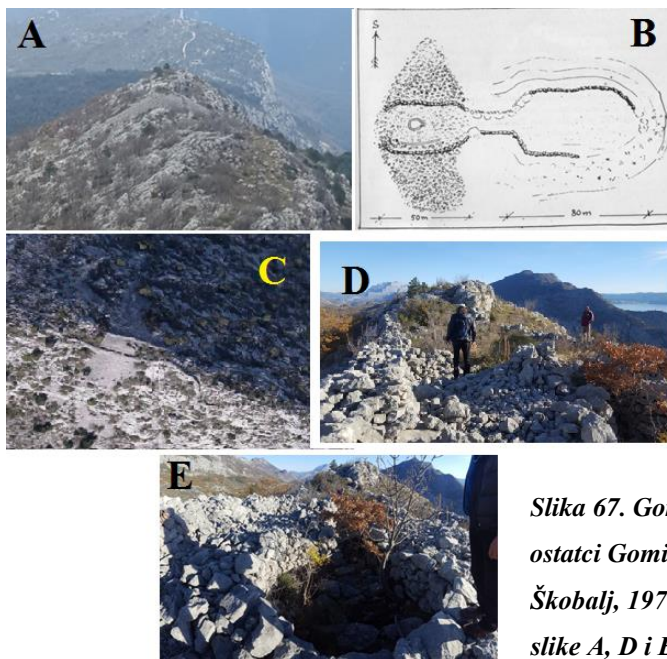
Nastavljajući oko 500 m prema istoku, dolazi se do gomile na položaju Gomilica (slika 45/17 i 67 A). A. Škobalj ovu gomilu navodi pod imenom Sučica kao i ograđeni prostor do nje, no na topografskoj karti ova je gomila zavedena pod položajem Gomilica. Škobalj ovu gomilu naziva gradina, iako se radi o gomili koja ima nekakav četvrtasti ograđeni produžetak (slika 67 B, C). Gomila ima oko 40 m, ali se osipa s lijeve i desne strane brda te je devastirana pregradnjama iz Prvog ili Drugoga svjetskog rata (slika 67 D, E). Uz nju se s južne strane nalazi prokopani kanal koji je definiran suhozidinom koja se nastavlja u nešto što Škobalj naziva gradinom. Zid koji ide oko

¹⁷⁵ A. ŠKOBALJ, 1970, 195.

¹⁷⁶ A. ŠKOBALJ, 1970, 195.

¹⁷⁷ A. BENAC, 1985, 39–41.

¹⁷⁸ A. ŠKOBALJ, 1970, 201.

„gradine“ mogao je nastati u razdoblju nekog rata pa možda i ne mora biti riječ o prapovijesnoj gradini. Dužina tog prostora iznosi oko 80 m.¹⁷⁹

Slika 67. Gomilica (slika A, C) i njena skica (slika B), ostatci Gomilice (slike D, E) (slika B preuzeta iz A. Škobalj, 1970, 214; slika C s Google Earth, 2018; slike A, D i E snimila M. Vidović)

4.2.6. KLANAC IZMEĐU BRDINA I BROJILA NA KOZIKU (Sv. Arnir)

Na brdu zvanom Brojilo (prilozi 6, 7), odmah iznad crkve sv. Arnira (slika 45/12, 67 D), nalaze se dvije gomile jedna nasuprot drugoj. Istočno od crkve nalazi se velika gomila promjera 70 m. Danas se ona rasipa sa svih strana, a najviše sa sjeverne strane (slika 68 A). Vrh joj je devastiran (slika 68 B), a na osipini se povremeno vide suhozidi koji su možda složeni kako bi se zaustavilo daljnje osipanje. Tijekom obilaska terena, vozač autobusa ispričao je narodnu predaju kako su ovu gomilu gradili „oni krivi“, tj. oni koji su bili grešni, te da su morali za pokoru nositi kamenje na gomilu. To je ista predaja kakva postoji i u drugim dijelovima srednjih Poljica (gradine Osič i Orebić, Sridivica).¹⁸⁰ Preko puta ove gomile nalazi se zapadna gomila pa Škobalj ove dvije gomile vezuje uz Slavene i dualistički kult, no moguće da se i ovdje radi o dvjema antitetičnim građevinama koje su imale zadatak markirati prolaz kroz klanac kao što je slučaj s Babljačom i Starigradom na Cetini.¹⁸¹

¹⁷⁹ A. ŠKOBALJ, 1970, 201.

¹⁸⁰ A. ŠKOBALJ, 1970, 193, 197; A. NOVAKOVIĆ, 2006, 29–30.

¹⁸¹ A. NOVAKOVIĆ, 2006, 29–30.

Od gomile koja se nalazi zapadno od crkve (slika 45/11 i 68 C), prema A. Škobalju postojao je niz manjih gomila koje su vodile sve do crkve sv. Luke. Danas se one više ne vide jer je područje obraslo vegetacijom. Župna crkva sv. Luke nalazi se na brežuljku i ima dominantan položaj u odnosu na naselje Dubrava te vizualni kontakt s crkvom sv. Klementa kraj koje se također nalazi nekoliko gomila. Može se pretpostaviti da je mjesto gradnje crkve sv. Luke uvjetovano kontinuitetom kulta tim više što se sa sjeverne strane crkve, na strmoj padini nalazi staro groblje sa stećcima.¹⁸² Južna strana brežuljka na kojemu se crkva nalazi prirodno je utvrđena, a sjeverna joj je ograđena dvostrukim zidinama. Još ima ploča od starijih grobova, no male gomilice na sjevernoj

Slika 68. Pogled na istočnu gomilu na Arniru (slika A), ostatci istočne gomile (slika B), pogled na krajolik s istočne gomile (slika C) i crkva sv. Arnira iznad koje se nalaze istočna i zapadna gomila (slika D) (snimila: M. Vidović)

strani padine koje spominje Škobalj nisu locirane kao ni druge vrste nalaza.¹⁸³ Po sredini brda na kojem se nalazi zapadna gomila izgleda da je postojao neki manji ograđeni prostor, a vidljiv je na snimci iz 1968. g.¹⁸⁴ Keramika u ovom prostoru nije nađena.

Na polju ispod brda ima više gomila, no s obzirom na veličinu polja, vjerojatno, jedan dio njih pripada u krčevine, a manji dio bi možda mogao imati veze s ukopima.

¹⁸² N. JAKŠIĆ, 2006, 22; A. ŠKOBALJ, 1970, 195.

¹⁸³ A. ŠKOBALJ, 1970, 193.

¹⁸⁴ Ovu gradinicu spominje i A. Škobalj, A. ŠKOBALJ, 1970, 195.

Prema predaji, '50-ih godina prošlog stoljeća u jednoj od gomila, kada se vadio kamen s nje, otkrivene su kosti koje su poslije odnesene na groblje. Ne zna se ni izgled grobne rake ni je li bilo priloga. Priča se samo kako su bedrene kosti bile veće od uobičajenog prosjeka.¹⁸⁵

4.2.7. GOMILA KOD SKOČIBA IZNAD GATA

Ispod crkve sv. Ivana Krstitelja, u zaseoku Skočibe, nalazi se gomila promjera 16 m, visine oko 1,50 m. Gomila je već opljačkana, a tragovi grobnih konstrukcija nisu uočljivi (slika 45/15, 68; prilog 8).

Slika 69. Gomila kod Skočiba (snimila: M. Vidović)

4.2.8. DVIJE GOMILE NA KOMORJAKU

Odmah preko puta gradine Babnjače nalaze se dvije gomile udaljene jedna od druge oko 6 m (slika 45/18; prilog 8). Do njih vodi označena planinarska staza koja počinje iznad crkve sv. Ante u Naklicama. Jedna je većih dimenzija, druga malo manja (slika 70). Veća ima promjer oko 12 m, a manja oko 10 m, dok im visina iznosi

Slika 70. Dvije gomile na Komorjaku (preuzeto s Google Earth, 2018.)

¹⁸⁵ Informacije je dobio I. Lolić od vozača „Prometa“ koji se u to vrijeme zatekao na uređivanju groblja sv. Luke.

oko 1,50 m.

Škobalj napominje kako je negdje u blizini crkve sv. Ante u Naklicama nekoć postojala gomila u kojoj je po predaji kralj Slavac zakopao blago. Priča se kako je izbila i seoska tučnjava oko tog blaga. Danas ta gomila više ne postoji, a na početku planinarske staze koja vodi k dvjema gomilama na Komorjaku nalazi se dugi nasip koji podsjeća na nasip na gradini Babljači, samo je puno niži. A. Škobalj navodi također kako su u blizini sv. Ante postojale gomile te da za jednu od njih mještani tvrde kako su ispod kamenja naišli na oveliku hrpu paljevine i u njoj ulomke keramike te neke manje predmete. U pepelu su nađene manje količine ljudskih kostiju i zemljane posude koje su bile napunjene zemljom crnicom.¹⁸⁶

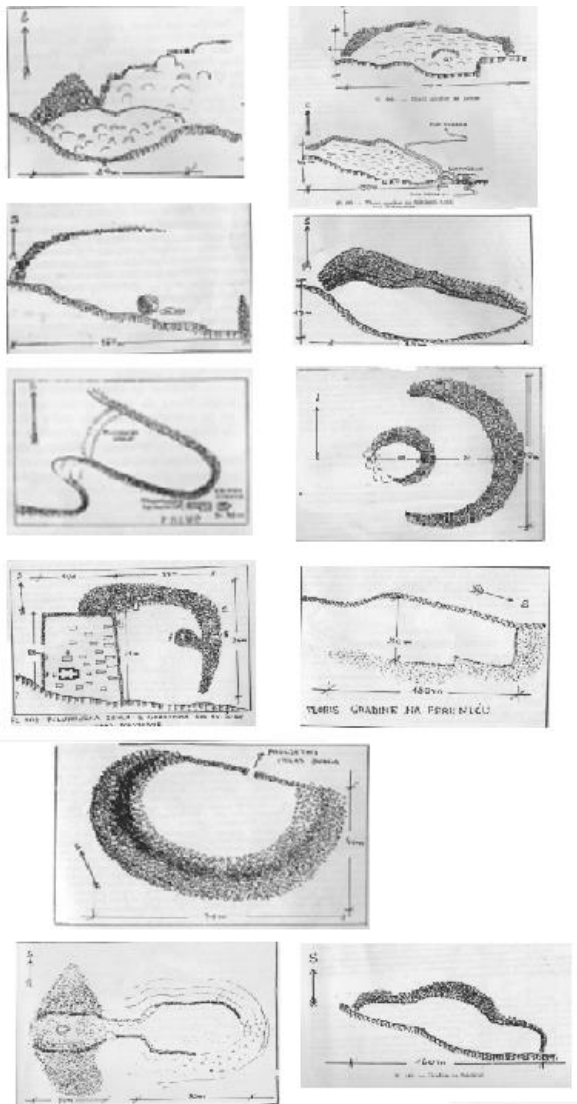
¹⁸⁶ A. ŠKOBALJ, 1970, 153, bilješka 26.

5. RAZMATRANJA O GRADINSKIM NASELJIMA I GOMILAMA

Konkretnija slika prostora između Žrnovnice i Omiša tijekom kasnijih prapovijesnih razdoblja vrlo je oskudna i parcijalna ponajprije zbog neistraženosti. Poznata je tek manja količina pokretne arheološke građe vezana uz brončano i željezno doba, no uglavnom je riječ o slučajnim nalazima bez izvornoga arheološkog konteksta.

Najupečatljiviji dokazi intenzivnog korištenja navedenog prostora u spomenutim razdobljima brojne su gradine i gomile koje značajno mijenjaju i preoblikuju dotadašnji kulturni krajolik. Iako za većinu takvih lokaliteta nije poznato poblize kronološko određenje, njihova pojava i intenzivno korištenje vezuju se upravo za navedene epohe iako se ne može u potpunosti isključiti mogućnost da pojedini od njih nastaju i nešto ranije, već u

eneolitiku. Gradine se najčešće tumače kao mjesta s dominantnom rezidencijalnom funkcijom.¹⁸⁷ Međutim, sve gradine nisu bile naselja. Velik broj pozicija koje uvrstavamo u gradine¹⁸⁸ odlikuje vidljivi izostanak kulturnog sloja uz često vrlo male

Slika 71. Skice gradina na prostoru Gornjih i Srednjih Poljica prema A. Škobalju (A. Škobalj, 1970, 130, 136, 138, 146, 148, 152, 156, 158, 198, 214).

¹⁸⁷ M. ČELHAR, 2014, 223.

¹⁸⁸ Usp. gradine u užem i širem smislu kod Čović, B., 1965, 29–30.

dimenzije što upućuje da su takvi lokaliteti imali neku drugačiju funkciju. Uglavnom se pretpostavlja njihova strateška ili markacijska funkcija, a katkad i kulturna namjena. Poneke gradine mogle su biti podizane u svrhu zaštite domaćih životinja premda je, naravno, moguće da je pojedina gradina objedinjavala cijeli niz raznolikih funkcija.¹⁸⁹

Na prostoru između Žrnovnice i Omiša može se izdvojiti nekoliko gradina koje su, vjerojatno, imale naseobinsku funkciju. Na to upućuje ili prisutnost kulturnog sloja, određena količina pokretne građe ili pak vidljivi ostatci arhitekture koji se potencijalno mogu vezati uz razdoblje kada su gradine i nastale. Takve su gradina Kuzma i Damjan, Mutogras, Babljača te Babin kuk. Ostalo su, vjerojatno, bile samo ograde za stoku ili osmatračnice. Treba imati na umu da je osnova privrede indigenih zajednica u brončano i željezno doba bila stočarstvo i zemljoradnja, a primat je često imalo stočarstvo jer im je ono osiguravalo višak proizvoda za razmjenu.¹⁹⁰ Iako Škopalj većini gradina i gomila pripisuje obrednu funkciju, to je za sada teško dokazati.¹⁹¹

Gradine se najčešće nalaze na vrhovima brežuljaka ili kosa, rubovima kosa ili visoravni, jezičastim završetcima kosa, padinama brda ili poluotočnim položajima.¹⁹² Najčešće su podizane na položajima koji su teže dostupni te položajima koji omogućuju preglednost terena.¹⁹³ Navedeni kriteriji zadovoljeni su i kod gradina na prostoru između Žrnovnice i Omiša. Smještene su pretežno na vrhu brežuljaka ili na rubovima kosa, dominantnim točkama u krajoliku koje pružaju vizualnu kontrolu bliže ili šire okolice i značajan stupanj prirodne zaštite koji je dodatno potenciran gradnjom suhozidnih bedema. Bedemi su mogli u potpunosti ograđivati korišten prostor kao što je slučaj s gradinom na zapadnom dijelu Sridivice ili, što je češće, dio koji je bio lakše dostupan, kao npr. gradina na sv. Juri Perunskom, Perunić, Očur itd. Bedemi su građeni tehnikom suhozida od grubo lomljenog kamena bez veziva.¹⁹⁴

Na pojedinim gradinama kao što su Kuzma i Damjan, Babljača i Babin kuk vidljivi su temelji prostorija za koje se može pretpostaviti da su možda služile kao

¹⁸⁹ M. ČELHAR, 2014, 53–54, 57; B. ČOVIĆ, 1987, 459–461.

¹⁹⁰ B. ČOVIĆ, 1987, 471.

¹⁹¹ Osim gradine na Zahodu, tu je još gradina na sv. Juri na Perunu ali i gomila Pišćenica i gomila kod Arnira. A. Škopalj, 1970, 132, 139, 195.

¹⁹² M. ČELHAR, 2014, 231–232.

¹⁹³ A. BENAC, 1985, 57.

¹⁹⁴ A. BENAC, 1985, 196; M. ČELHAR, 2014, 53–54, 57; I. ŠUTA, 2016, 16.

nastambe tijekom brončanog i/ili željeznog doba. No, kako je već navedeno, ni jedna gradina nije istražena pa se to ne može sa sigurnošću tvrditi. Na širem prostoru istočnog Jadrana u to vrijeme stambeni aspekt slabo je poznat, ali se može izdvojiti nekoliko osnovnih tipova nastambi prema tehnici gradnje i vrsti korištenoga građevinskog materijala. To su nastambe sa zidovima i krovovima od drvene građe i/ili pruća oblijepljenih suhim blatom, nastambe građene kombinacijom kamene i drvene građe te nastambe građene kamenom gradnjom.¹⁹⁵ Nekakvu ideju izgleda željeznodobnih kuća reproduciraju neki spomenici poput npr. japodskih urni, koje svojim oblikom podsjećaju na elemente kuće te liburnskih cipusa koji su mogli reproducirati ideju kružnih nastambi kao što su npr. kažuni u Istri ili u Dalmaciji bunje ili kažuni.¹⁹⁶

Gradine na području Poljica po svojoj površini uglavnom pripadaju u male gradine (od 0,2 do 1, 68 ha), a prema visini u srednje i visoke jer se uglavnom nalaze na 400 m – 600 m n. v. ili 130 m – 400 m relativne visine.¹⁹⁷ U vezi s oblikom gradina, Poljica su dosta šarolika. Najčešće su zastupljene gradine polukružne i/ili kružne forme, no sam oblik ovisi o geomorfologiji terena.¹⁹⁸ Gradina sv. Jure na Perunu približava se trokutastom obliku tlocrta, a gradina na Sridivici četvrtastom, kao i gradina na Babljači i Peruniću.¹⁹⁹ Gradine i gomile na poljičkom prostoru udaljene su u prosjeku od 0,5 km pa do 1 ili 1,5 km, zavisno od konfiguracije terena, a takva je pojava uočena i na području jugozapadne Bosne.²⁰⁰

Kao što je već spomenuto, jedna od važnih značajki gradina jest mogućnost vizualne kontrole šireg prostora. Svakako, gradine na području Primorskih i Srednjih Poljica imaju vizualni pregled uže ili šire okolice uključujući i određeni broj drugih gradina, a ta se važna karakteristika često ističe u literaturi o gradinama na širem srednjodalmatinskom prostoru s neposrednim zaleđem, kao npr. Katić za gradine oko Solina i Kaštela²⁰¹ i Benac za gradine u Livanjskom polju.²⁰² Vizualna preglednost

¹⁹⁵ K. BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ, 2007, 526, 530–533.

¹⁹⁶ M. SUIĆ, 2003, 127.

¹⁹⁷ M. SUIĆ, 2003, 108.

¹⁹⁸ A. BENAC, 1985, 195.

¹⁹⁹ M. SUIĆ, 2003, 108.

²⁰⁰ A. BENAC, 1985, 195.

²⁰¹ M. KATIĆ, 2010, 11.

²⁰² A. BENAC, 1985, 146.

najčešće se dovodi u vezu s terenima za ispašu jer je stočarstvo činilo okosnicu gospodarstva zajednica ovih prostora pa je prijetila opasnost od susjednih zajednica koje su mogle zauzeti teren. Zato su im fortifikacije bile podizane na suprotnoj strani od ruba polja.²⁰³ Takva situacija vidljiva je na Perunu, Mošnici, Sridivici, Gradac brdu, Očuru. P. Kandler u analizi parentinskog agera 1845. g. spominje ideju o ulozi gradina u svrhu obrane kao i da je s njih bilo moguće brzo i sigurno dojavljivanje poruka, kao i njihovu međusobnu malu udaljenost te položaj koji najčešće prati glavne prometnice.²⁰⁴

Gradine su u krajoliku većinom grupirane oko glavnih komunikacija. Jedna takva komunikacija ide iz pravca Salone i Epetija preko mosta rijeke Žrnovnice, a onda u smjeru Žrnovnice i Strožanca. Iz Žrnovnice su dalje prolazili pravci prema Srednjim i Gornjim Poljicima. Smatra se kako je glavnu komunikaciju kontrolirala gradina na Glavici i gradina na položaju Vršina preko koje se moglo doći iz Primorskih u Srednja Poljica. Trasom je bio moguć samo pješački i karavanski promet, a kolski je bio moguć zaobilaznom rutom preko Strožanca prema Žrnovnici.²⁰⁵ I upravo iznad tih komunikacija nastao je niz gradina i gomila, jer, kako je već odavno jasno, gradine nisu funkcionirale samostalno, nego su se, kako kaže M. Katić, strateški nadopunjavale.²⁰⁶ Jedan od sustava nadgledanja komunikacija može biti i organizacija dvojnih gradina kakve vrlo vjerojatno postoje na ušću Cetine. Radi se o gradini na Babljači i utvrdi Starigrad za koju A. Novaković pretpostavlja da je prije postojala starija utvrda te da su obje bile neka vrsta predstražarnica.²⁰⁷ Isti princip očituje se i s gomilama na Arniru koje su možda bile u funkciji markacije prostora. Sličan model je zabilježio i Benac s Velikom i Malom gradinom koje se nalaze kraj Duvanjskog polja kod Mokronoga na suprotnim stranama pa su služile kao straža na vanjskome obrambenom pojasu.²⁰⁸

Bliža analogija za Poljički prostor može se naći na prostoru Kaštela. Tako jednu povezanu cjelinu tvore gradine Sutikva – Vranjic – Salona – Markezina greda – Klis –

²⁰³ A. BENAC, 1985, 201–202.

²⁰⁴ K. BURŠIĆ- MATIJAŠIĆ, 2007, 576; M. KATIĆ, 2010, 11; M. KATIĆ, M. LOZO, 2008, 78.

²⁰⁵ D. MARŠIĆ, 2014, 192.

²⁰⁶ M. KATIĆ, 2010, 11.

²⁰⁷ A. NOVAKOVIĆ, 2006, 29–30.

²⁰⁸ A. BENAC, 1985, 10.

Odže – Koštak.²⁰⁹ Važnost prometne povezanosti vidi se na primjeru gradine na Klisu, Markezinoj gredi i Koštaku kao i na gradini Sutikvi koja je bila povezana sa Vranjicem koji je bio važna luka. U tom krugu svi su važni prolazi bili kontrolirani gradinama, a isti slučaj zabilježen je i s gradinom Kuline.²¹⁰ Gradina Sutlija u Segetu također je podignuta na strateški važnom položaju koji čuva kopnene komunikacije koje su vodile prema priobalju kao i srednjojadranski akvatorij do otoka Visa.²¹¹

Gomile u Poljicima najčešće su promjera od 10 m pa sve do 30 m – 40 m (Pišćenica). U većini slučajeva nalaze se pojedinačno, a grupacija možda postoji u Dubravi, no zbog toga što se nalaze u polju, teško je reći jesu li sve krčevine iako postoje priče o nalazima kostiju u njima.²¹² Gomile se većinom nalaze na grebenu ili na vrhu brda, katkad se čini kako su povezane s gradinama kao što je to slučaj na brdu Perunu, Gradac brdu, Osiću itd. Nije isključena mogućnost da su zbog svoga „osamljenog“ položaja imale i ulogu markacije teritorija, stražarnice ili izvidnice, iako ih A. Škobalj uglavnom sve vidi kao obredne, tj. kulturnog karaktera.²¹³

Kako ni jedna gomila nije istražena, ne zna se da li se radi o pojedinačnim grobovima, ili se radi o više pokopa unutar jedne kamene gomile. Nekropole na ravnom nisu uočene. Jedina je iznimka navodno groblje na ravnom u Gornjem Sitnom podno gradine Kuzma i Damjan²¹⁴ kao i grobovi na brdu Mutogras.²¹⁵

²⁰⁹ M. KATIĆ, 2010, 17.

²¹⁰ M. KATIĆ, 2010, 7; M. KATIĆ, M. LOZO, 2008, 77.

²¹¹ A. MILETIĆ, 2008, 135.

²¹² Posebice se to odnosi na gomile u Dubravi podno Arnira. Stanovnik tog kraja, Prometov vozač, ispričao nam je kako je bilo gomila u kojima su nalazili grobove, no one su nestale u procesu usitnjavanja kamenja.

²¹³ A. ŠKOBALJ, 1970

²¹⁴ Š. BATOVIĆ, 1983, 334.

²¹⁵ F. BULIĆ, 1907, 142–143; M. BONAČIĆ MANDINIĆ, 2008, 235.

6. ZAKLJUČAK

Manja količina dosad poznate pokretne arheološke građe vezana je za neolitik, a riječ je o nekoliko površinskih nalaza glačanih sjekira. U Turskoj peći evidentirani su slojevi od starijeg do mlađeg neolitika debljine oko 2 m.²¹⁶ Što se tiče eneolitika, nisu evidentirani tragovi koji bi sa sigurnošću upućivali na tu epohu, a ista je situacija s razdobljem srednjeg brončanog doba. Za kasno brončano doba, kada se oblikuje dalmatska ili srednjodalmatinska kulturna skupina, vezuje se tek jedna ostava iz Sitnoga Gornjeg koja se datira u 11./10. st. pr. Kr.²¹⁷

Većina ovdje obrađenih lokaliteta koji se vežu za kasnija prapovijesna razdoblja poznata su u literaturi, no tijekom terenskog pregleda većina pokretne građe može se vezati uz antičko ili srednjovjekovno razdoblje, izuzev gradine Gradac na kojoj je pronađena keramika koja se datira 4. – 2. st. pr. Kr. Veliki problem u interpretaciji kasne prapovijesti na području Primorskih i Srednjih Poljica, naravno, neistraženost je područja, no kako je već mnogo puta navedeno, gradine i gomile karakteristične su upravo za kasnija razdoblja prapovijesti. O funkciji gradina i gomila za sada sve ostaje samo na teoriji iako su već navedena mišljenja kako su osim obrambene funkcije mogle imati i funkciju ograde za stoku ili kultnu svrhu. Najbliža analogija ovog prostora jest s npr. područjem Kaštela ili jugozapadnom Bosnom budući da su na području Poljica uočeni obrasci koji su karakteristični za navedena područja, a sličan im je i način gradnje koji podrazumijeva tehniku suhozida bez veziva te deblji kameni nasip na mjestima gdje gradina ima lakši pristup.²¹⁸ Primijećeno je kako poljičke gradine sa zapadne strane imaju nekakvo ojačanje u vidu „gomile“, no za sada se ne može reći je li riječ o ojačanju gradine zbog terena ili je riječ o nekim kulturnim svrhama, kako se to obično interpretira.²¹⁹ Osim navedenih funkcija gradina, primjećuje se kako su sve podignute iznad komunikacija ili uz same komunikacije, što je također jedna odlika gradina uočena u jugozapadnoj Bosni, ali i drugdje.²²⁰

²¹⁶ R. JERČIĆ, A. NOVAKOVIĆ, J. RADOVČIĆ, 1992, 125.

²¹⁷ P. KAER, 1897, 247–251; Š. BATOVIĆ, 1983, 335, 368, T. L.; B. ČOVIĆ, 1987, 442–443.

²¹⁸ A. BENAC, 1985, 196.

²¹⁹ A. BENAC, 1985, 198.

²²⁰ A. BENAC, 1985, 201.

Pokapanje mrtvih u kamenim gomilama za sada je, na ovom prostoru, jedini poznati način ukopa premda je teško sa sigurnošću interpretirati koje su gomile nastale u recentnom razdoblju, a koje pripadaju prapovijesnim epohama. Stoga je nezahvalno upuštati se u bilo kakve interpretacije bez prethodno izvršenog istraživanja.

S obzirom da izostaju arheološka istraživanja ponajprije gradinskih lokaliteta, gomila ali i komunikacija te naselja, nije moguće preciznije interpretirati ovaj prostor. Jedan od važnih povijesnih izvora za Delmate, a ujedno i zajednica na ovom prostoru, jest Plinije Stariji. U djelu *Naturalis Historia* spominje tri zajednice: Pituntine koji zauzimaju prostor današnjega Gornjeg i Donjeg Sitnog, Srinjina, dio Dubrave te Podstranu u Primorskim Poljicima²²¹, Nerastine koji obuhvaćaju područje Jesenica, Tugara i Dubrave²²² i Onastine, te imena njihovih centara koje naziva *castellum*.²²³ Pronalaskom dvaju međaša, jednog na položaju Krč i drugog na položaju Greben, izgleda da su zajednice ovog prostora imale granice koje je Rim administrativno potvrdio.²²⁴

Prethodno spomenute gradine i gomile te međaši za sada su jedini spomenici koji svjedoče o događanjima u epohama kasne prapovijesti. Uz navedena teorijska razmatranja najviše bazirana na analogijama sa susjednim područjima kao što su Kaštela i/ili jugozapadna Bosna, svakako bi u interpretaciji kasne prapovijesti puno pomogla konkretna arheološka istraživanja s kojima bi se dobila preciznija slika Primorskih i Srednjih Poljica.

²²¹ D. MARŠIĆ, 2014, 190, 188–189.

²²² G. ALAČEVIĆ, 1891, 46.

²²³ I. BORZIĆ, 2014, 75.

²²⁴ F. BULIĆ 1891, 145–146; A. NOVAKOVIĆ, 1992, 169, 172; D. DŽINO, A. DOMIĆ KUNIĆ, 2013, 181, A. NOVAKOVIĆ, 1992, 172.

7. LITERATURA

ALAČEVIĆ, G., 1891. – Brevi cenni sulla via litorale romana tra Salona e Narona, *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, 14, Split, 43 – 48.

BABIĆ, I., 1991. – *Prostor između Trogira i Splita*, Kaštel Novi.

BATOVIĆ, Š., 1968. – Dalmatska kultura željeznog doba, *Radovi filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti*, 12, Zadar, 5 – 60.

BATOVIĆ, Š., 1983. – Kasno brončano doba na istočnom jadranskom primorju, *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV*, Sarajevo, 271 – 373.

BENAC, A., 1985. – Utvrđena ilirska naselja (I): delmatske gradine na Duvanjskom polju, Buškom blatu, Livanjskom i Glamočkom polju, *Djela Centra za balkanološka ispitivanja*, LX, 4, Sarajevo.

BONAČIĆ MANDINIĆ, M., 2008. – Aes grave iz Jesenica, *Archaeologia Adriatica* 11, Zadar, 235 – 242.

BORZIĆ, I., 2014. – Podstrana i karakteristike njeznog pejzaža i geografije u antici, *Lucije Artorije Kast i legenda o kralju Arturu*, Split, 71 – 96.

BORZIĆ, I., 2017. – Korint B i srodne amfore s istočnojadranskih gradinskih lokaliteta, *Amofre kao izvor za rekonstrukciju gospodarskoga razvoja jadranske regije u antici*, Zagreb, 5 – 12.

BRAJKOVIĆ, T., KRNČEVIĆ, Ž., PODRUG, E., 2013. – *Arheološki vodič po Danilu*, Šibenik.

BULIĆ, F., 1890. – Iscrizioni inedite. Dubrava di Poljica, *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, 13, Split, 145 – 150.

BULIĆ, F., 1891. – Iscrizioni Inedite. Onaeum, *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, 14, Split, 145 – 151.

BULIĆ, F., 1896. – Iscrizioni inedite. Pituntinum (Podstrana di Poljica), *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, 19, Split, 145.

BULIĆ, F., 1907. – Ritrovamenti antichi fra Podstrana (Pituntium) e Jesenice di Poljica (Narestes), *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 30, Split, 142 – 145.

- BULIĆ, F., 1923. – Trovamenti antichi fra Podstrana (Pituntium) e Jesenice di Poljica (Nareste), *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 46, Split, 84 – 85.
- BURŠIĆ – MATIJAŠIĆ, K., 2007. – *Gradine Istre: povijest prije povijesti*, Pula.
- CAMBI, N., 2014. – Lucije Artorije Kast: njegov grobišni areal i sarkofag u Podstrani (Sv. Martin) kod Splita, *Lucije Artorije Kast i legenda o kralju Arturu*, Split, 29 – 40.
- ČAČE, S., 1979. – Prilozi proučavanju političkog uređenja naroda sjeverozapadnog Ilirika, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 18(8), Zadar, 43 – 125.
- ČAČE, S., 2001. – Plinije kao izvor za povijest srednje Dalmacije do druge polovice 1. st. po. Kr., *Zbornik pravnog fakulteta u Rijeci*, Suplement 1, Rijeka, 91 – 104.
- ČAČE, S., 2006. – South Liburnia at the Beginning of the Principate: Jurisdiction and Territorial Organization, *Let routes de l' Adriatique Antique*, Bordeaux – Zadar, 65 – 79.
- ČELHAR, M., 2014 – *Naselja južne Liburnije u željezno doba*, doktorska disertacija, Zadar.
- ČOVIĆ, B., 1965, Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni, *Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 20, Sarajevo, 27-145.
- ČOVIĆ, B., 1987. – Srednjodalmatinska grupa, *Praistorija jugoslavenskih zemalja V*, Sarajevo, 442 – 480.
- DŽINO, D., DOMIĆ KUNIĆ, A., 2013. – *Rimski ratovi u Iliriku*, Zagreb.
- GABRIČEVIĆ, B., 1968. – Neobjavljeni rimski natpis iz Podstrane, *Poljički zbornik I*, Zagreb, 133 – 141.
- GIROMETTA, U., 1930. – Mosor planina, *Hrvatski planinar*, 1, sv. 26, Zagreb, 76 – 86.
- JADRIĆ – KUČAN, I., 2014. – Rimski carski kult na području od Salone do Oneja, *Lucije Artorije Kast i legenda o kralju Arturu*, Split, 165 – 178.
- JAKŠIĆ, N., 2006. – Crkva sv. Luke u Dubravi pokraj Splita, *Prostor*, 31, Zagreb, 20 – 33.
- JELIČIĆ, J., 1991. – Pituntium u svjetlu arheoloških nalaza, *Podstrana od davnine do naših dana*, Podstrana, 19 – 43.

JERČIĆ, R., NOVAKOVIĆ, A., RADOVČIĆ, J., 1991. – Prehistorijska postaja u Jesenicama (Zeljovići, Donja Poljica), *Mosorska vila*, 1/1, Omiš, 122 – 128.

KAER, P., 1897. – Prvo brončano nalazište u Dalmaciji, *Glasnik zemaljskog muzeja*, 9, Sarajevo, 245 – 271.

KAŠTELAN, J., 1968. – Predgovor, *Poljički zbornik sv. I*, Zagreb, 5 – 6.

KATIĆ, M., 2005. – Proizvodnja kasnih korintskih amfora u Pharosu, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 39, Split, 51 – 59.

KATIĆ, M., 2010. – Prehistorijske gradine solinskoga i kliškoga područja, *Tusculum: časopis za solinske teme*, 3, Solin, 7 – 19.

KATIĆ, M., LOZO, M., 2008. – Protoantička utvrda Kulina, *Zbornik projekta Naselja i komunikacije u kontekstu veza Jadranskog priobalja i unutrašnjosti u prapovijesti i antici*, Zagreb, 77 – 86.

KOVAČIĆ, V., 1985. – Omiška tvrđava Starigrad, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 25, Split, 161 – 177.

LAUŠIĆ, A., 1991. – *Postanak i razvitak Poljičke kneževine (do kraja XV. Stoljeća)*, Split.

MAROVIĆ, B. ČOVIĆ, I., 1983. – Cetinska kultura, *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV*, Sarajevo, 191 – 231.

MAROVIĆ, I., 1981. – Prilozi poznavanju brončanog doba u Dalmaciji, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 75, Split, 7 – 58.

MARŠIĆ, D., 2003. – Antička naselja Pituntium, Neraste i Oneum, *Histria Atiqua 11*, Pula, 435 – 448.

MARŠIĆ, D., 2014. – Antički profil Podstrane i okolice, *Lucije Artorije Kast i legenda o kralju Arturu*, Split, 187 – 230.

MARŠIĆ, D., LOZO, M., 1994. – Dražen Maršić, Marijan Lozo, Reambulacija pretpovijesnih gradina i gomila na primorskoj kosi iznad Podstrane, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, 24/2, Zagreb, 46 – 48.

- MIMICA, B., 2003. – *Omiška krajina, Poljica, makarsko primorje od antike do 1918. godine*, Rijeka.
- NOVAKOVIĆ, A., 1992. – Neobjelodanjeni antički natpisi iz Sumpetra (Nareste), *Mosorska vila*, 1/3 – 4, Omiš, 69 – 174.
- NOVAKOVIĆ, A., 2006. – Svjedočanstva najstarije prošlosti, *Omiš i Poljica*, Zagreb, 29 – 45.
- PERA, M., 1981. – Toponomija Mosora i Kozjaka, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 75, Split, 241 – 280.
- PIVČEVIĆ, I., 2008. – *Sabrani radovi o Poljicima*, Priko.
- PLETERSKI, A., 2014. – *Kulturni genom*, Ljubljana.
- POLJAK, Ž., 2001. – *Hrvatske planine*, Zagreb.
- RUBIĆ, I., 1968. – Poljica (geografska studija), *Poljički zbornik sv. 1*, Split, 7 - 31.
- STARAC, A., 2008. – Promet amforama nalazima u Rovinjskome podmorju, *Histria archaeologica*, 37, Pula, 85 – 114.
- SUIĆ, S., 2003. – *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb.
- ŠIMUNOVIĆ, P., 2005. – *Toponomija hrvatskoga jadranskog prostora*, Zagreb.
- ŠKOBALJ, A., 1970. – *Obredne gomile*, Sveti Križ na Čiovu.
- ŠUTA, I., 2016. – *Prapovijest Kozjaka*, Kaštela.
- VLAŠIĆ, D., 1988. – *Prošlost Podstrane*, Split.
- ZANINOVIĆ, M., 1967. – Ilirsko pleme Delmati, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, V/3, Sarajevo, 5 – 101.

INTERNETSKI IZVORI

<https://www.dinarskogorje.com/polji269ka-planina.html> (Slika 1, str. 8)

<http://www.arkod.hr/>

<https://www.google.com/maps>

<https://www.google.hr/intl/hr/earth/>

<https://ispu.mgipu.hr/>

https://hr.m.wikipedia.org/wiki/Datoteka:Mosor_iz_Bra%C4%8Dkog_kanala.jpg

(1.8. 2018)

<http://www.hpd-kamenar.hr/galerija.php?galerija=162> (1.8. 2018)

<http://www.hpd-kamenar.hr/galerija.php?galerija=148> (1.8. 2018)

<http://www.hpd-kamenar.hr/galerija.php?galerija=108> (1.8.2018)

https://www.geocaching.com/geocache/GC53P1F_a1-mosor-sjever?guid=c9346e56-5310-4222-a203-f5e288ce3eba (1.08.2018)

<http://www.fotoakademija.hr/detalji.php?izlozba=28&broj=40&num=747> (1.8. 2018)

<https://mapire.eu/en/synchron/cadastral/?bbox=1849951.8312483502%2C5380718.339735245%2C1851236.928786395%2C5381554.369732114&layers=osm%2C3%2C4&right-layers=here-aerial>, (25. 07.2018).

<https://mapire.eu/en/synchron/cadastral/?bbox=1849951.8312483502%2C5380718.339735245%2C1851236.928786395%2C5381554.369732114&layers=osm%2C3%2C4&right-layers=here-aerial>, (27. 07. 2018)

KASNA PRAPOVIJEST OD ŽRNOVNICE DO OMIŠA

Sažetak

Kasna prapovijest na prostoru od Žrnovnice do Omiša za sada je jako malo poznata, a radi se uglavnom o površinskim nalazima. Jedino istraživanje koje je arheološki provedeno jest istraživanje Turske peći koja je dala nalaze iz neolitika.

U radu se donosi ponovni popis gradina i gomila kao i njihov opis na navedenom području koje je već ranije donio A. Škopalj te karte gradina i gomila u Primorskim i Srednjim Poljicima. Tako je dobivena jasnija slika o prostornom razmještanju gradina i gomila na navedenom području. Prema prostornom razmještanju uočavaju se tri cjeline koje se tradicionalno pripisuju autohtonim zajednicama Pituntina, Nerastina i Onastina. Unatoč tomu nije moguće precizno odrediti njihove međusobne granice. Primjereno tomu, zbog neistraženosti prostora, nije moguće ulaziti u veću raspravu oko značenja i/ili svrhe izgradnje gradina i gomila.

Ključne riječi: gradine, gomile, Primorska Poljica, Srednja Poljica, rekognosciranje.

LATE PREHISTORY PERIODS IN THE AREA FROM ŽRNOVNICA TO OMIŠ

Summary

Late prehistoric period in the area from Žrnovnica to Omiš was hitherto mainly unknown and is largely based around surface finds. The only site that is archaeological researched is the one of "Turska peć" which provided a certain amount of Neolithic findings.

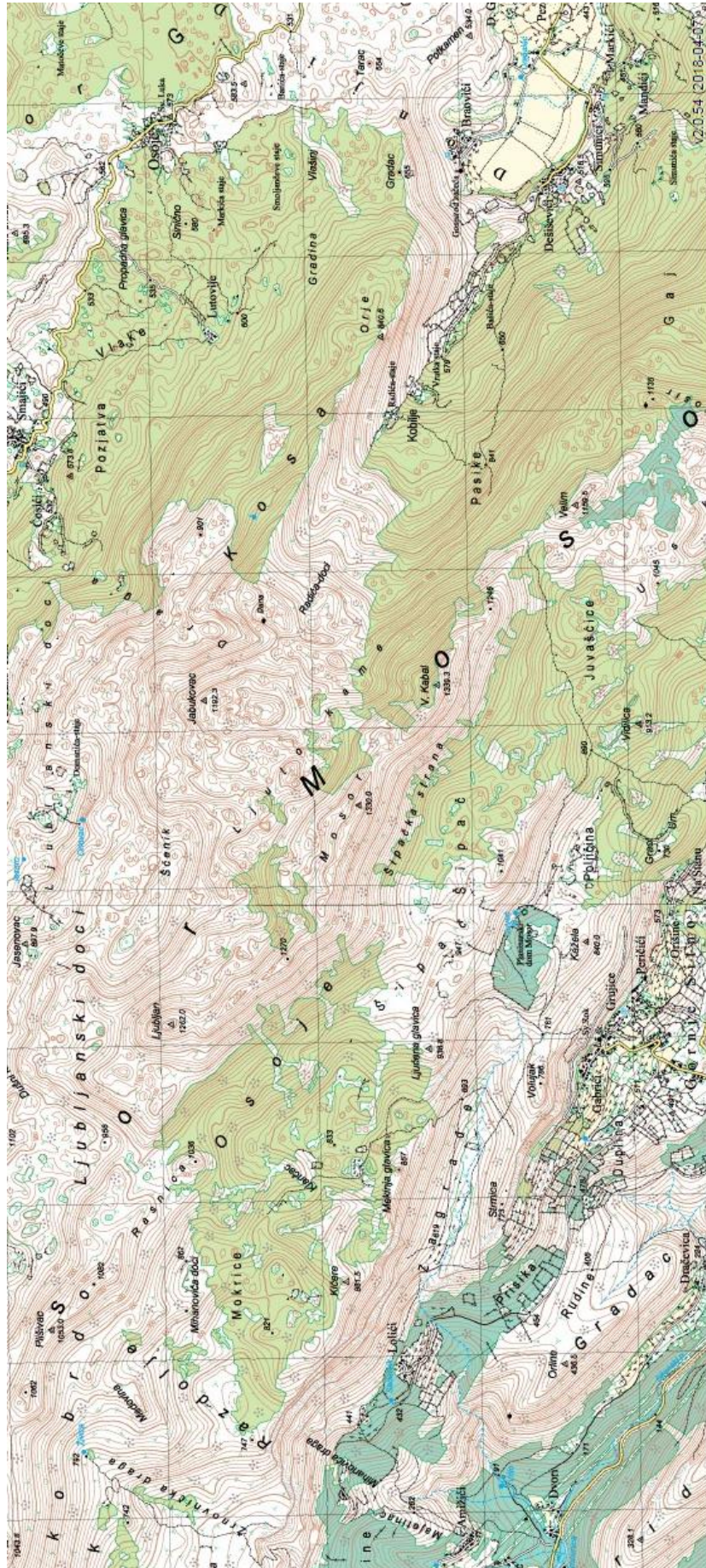
This master theses will provide a list of hillfortes and stone mounds with their description in the aforementioned area, first given by A. Škobalj and now revised. The list of the hillfortes and stone mounds in Upper (Primorska) and Middle (Srednja) Poljica was updated based on field-work and reconnaissance. That way, a clearer picture of the spatial dispersion of the hill-fortes and stone mounds has been given. According to spatial arrangement, three units, that are traditionally described to the autochthonous communities of Pituntines, Nerastines and Onastines, can be observed. However, it is yet not possible to precisely define their mutual boundaries. Consequently, due to the lack of archaeological research, it is not unquestionably clear what was precise meaning and/or the purpose of the building hillfortes as well as the stone mounds.

Key words: hillfortes, stone mounds, Primorska Poljica, Srednja Poljica, reconnaissance

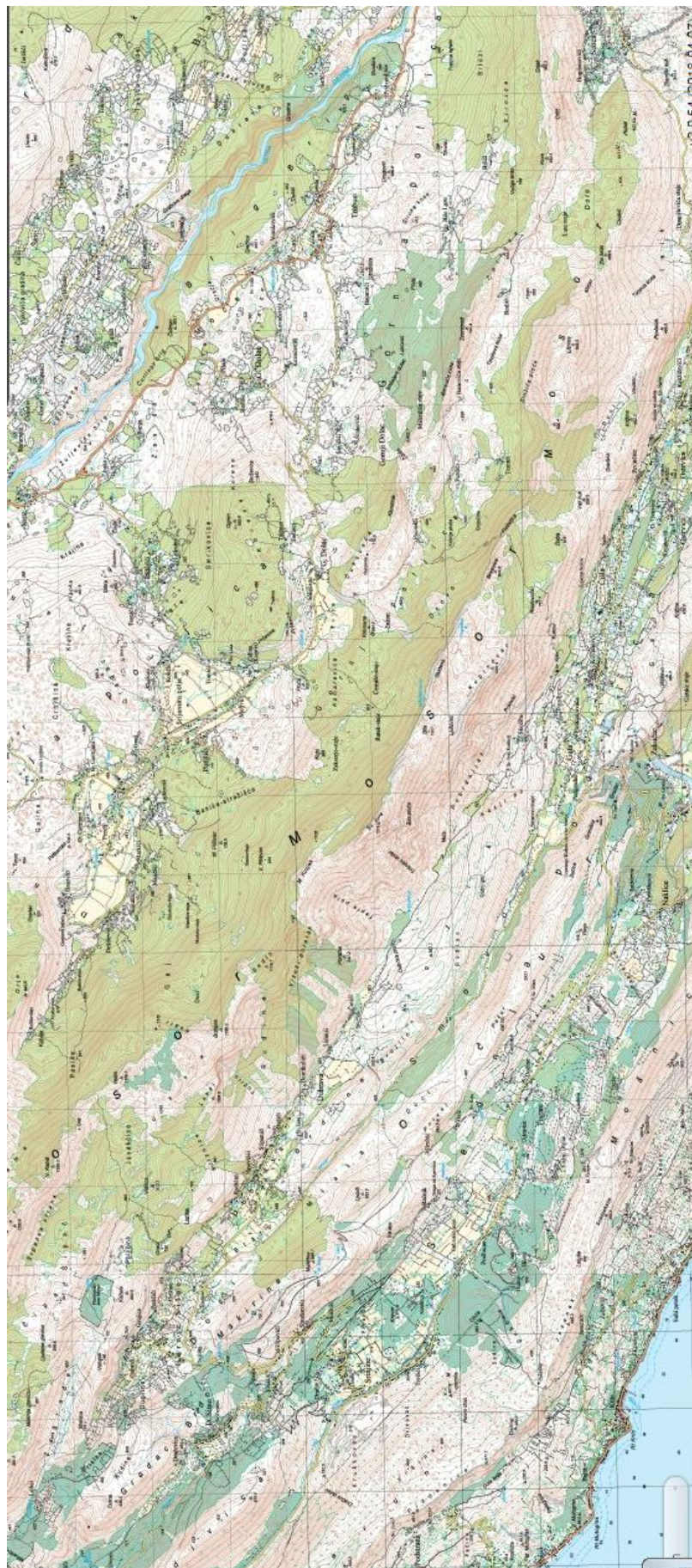
PRILOZI

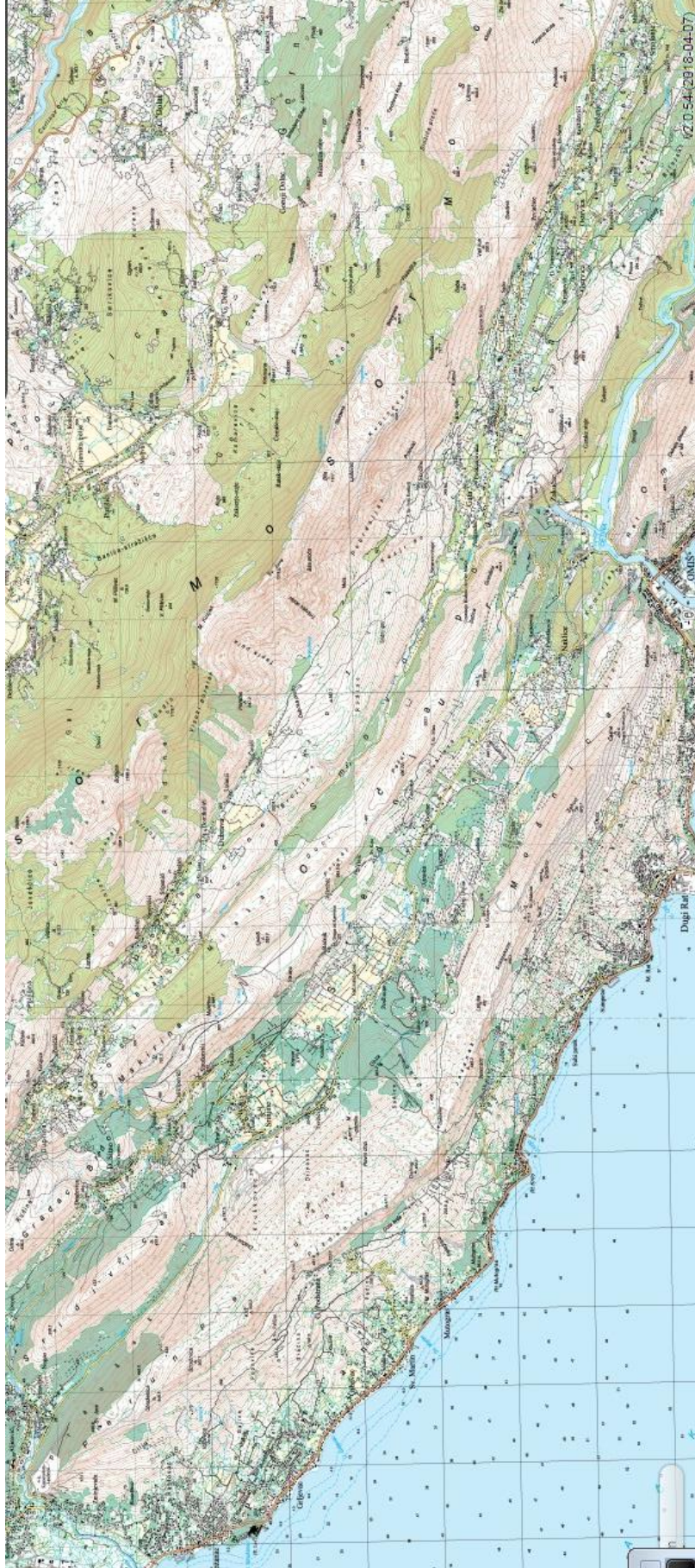
Prilog 1. Topografska karta zapadnog Mosora (preuzeto s Geoportal 5. 11. 2018)

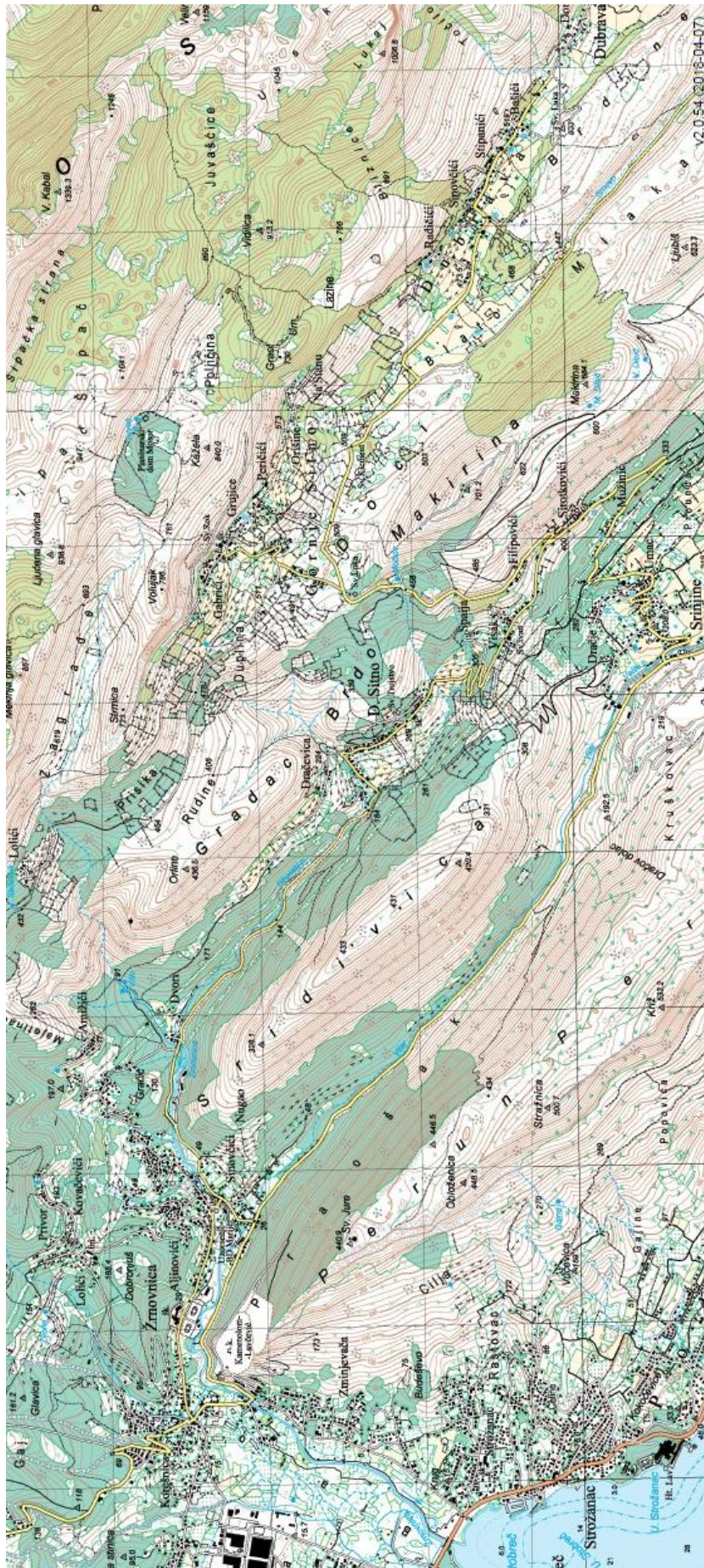
Prilog 2. Topografska karta srednjnjeg Mosora (slika pruzeta s Arkod 5. 11. 2018)

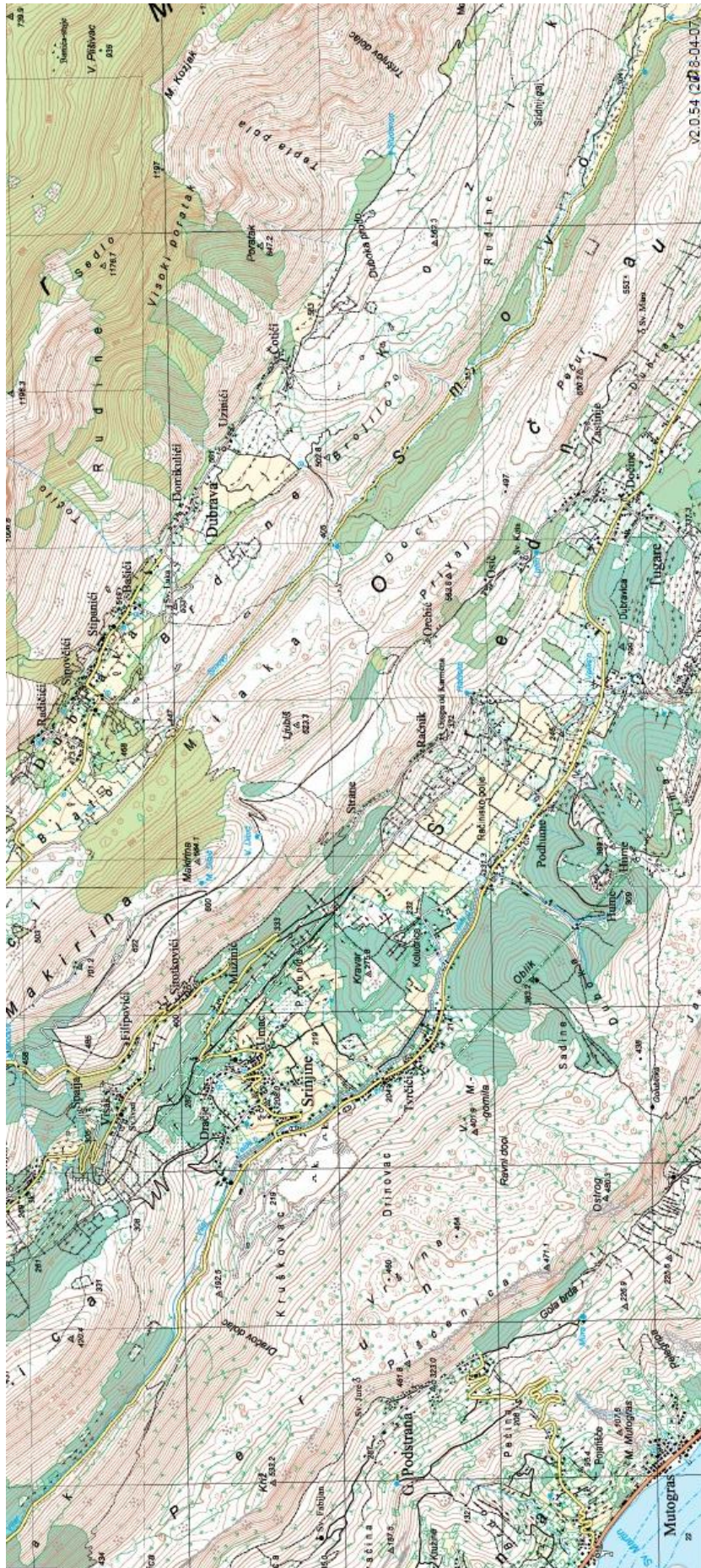
Prilog 3. Topografska karta središnjeg i istočnog Mosora (preuzeto s Arkod, 4. 11. 2018)

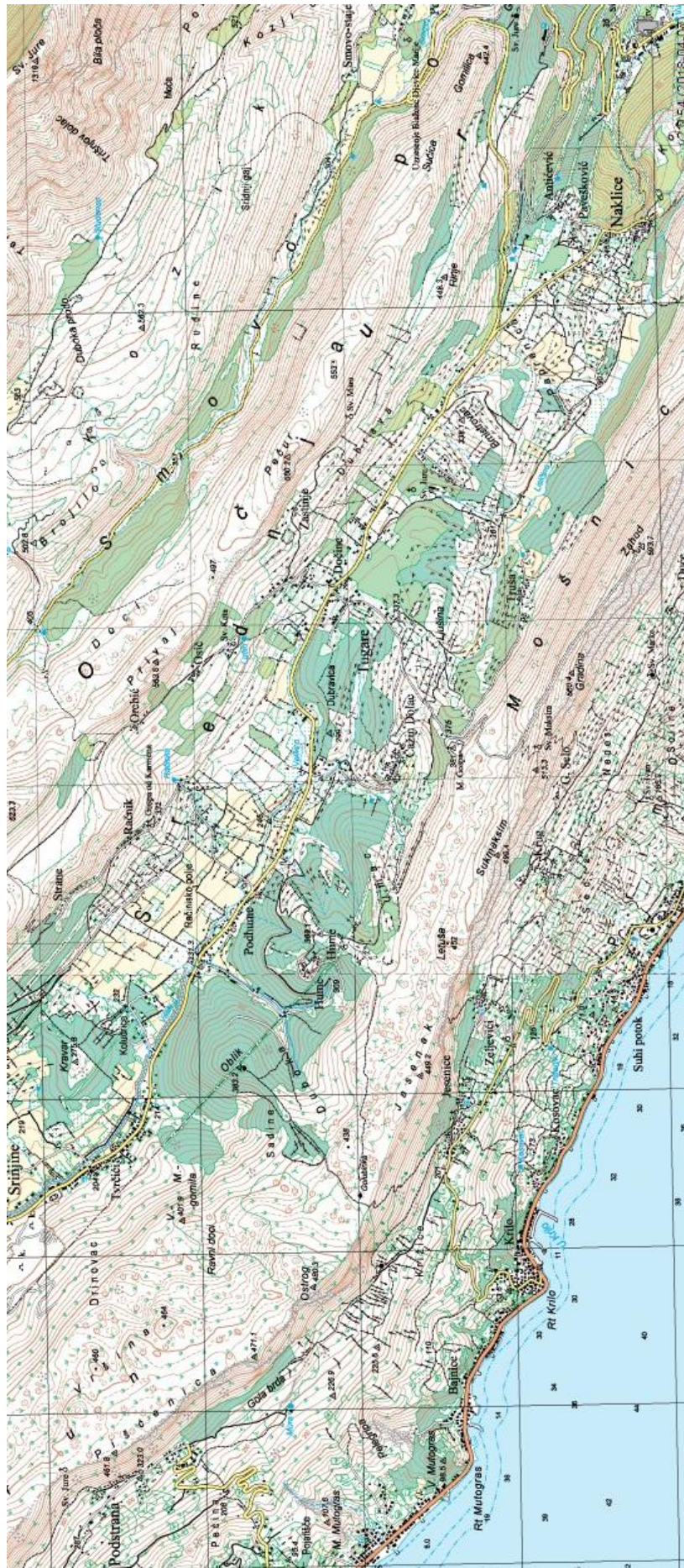
Prilog 4. Topografska karta južnog ogranka Mosora sa Sridivicom, Perunom i Mošnicom (pruzeto s Arkod, 4. 11. 2018)

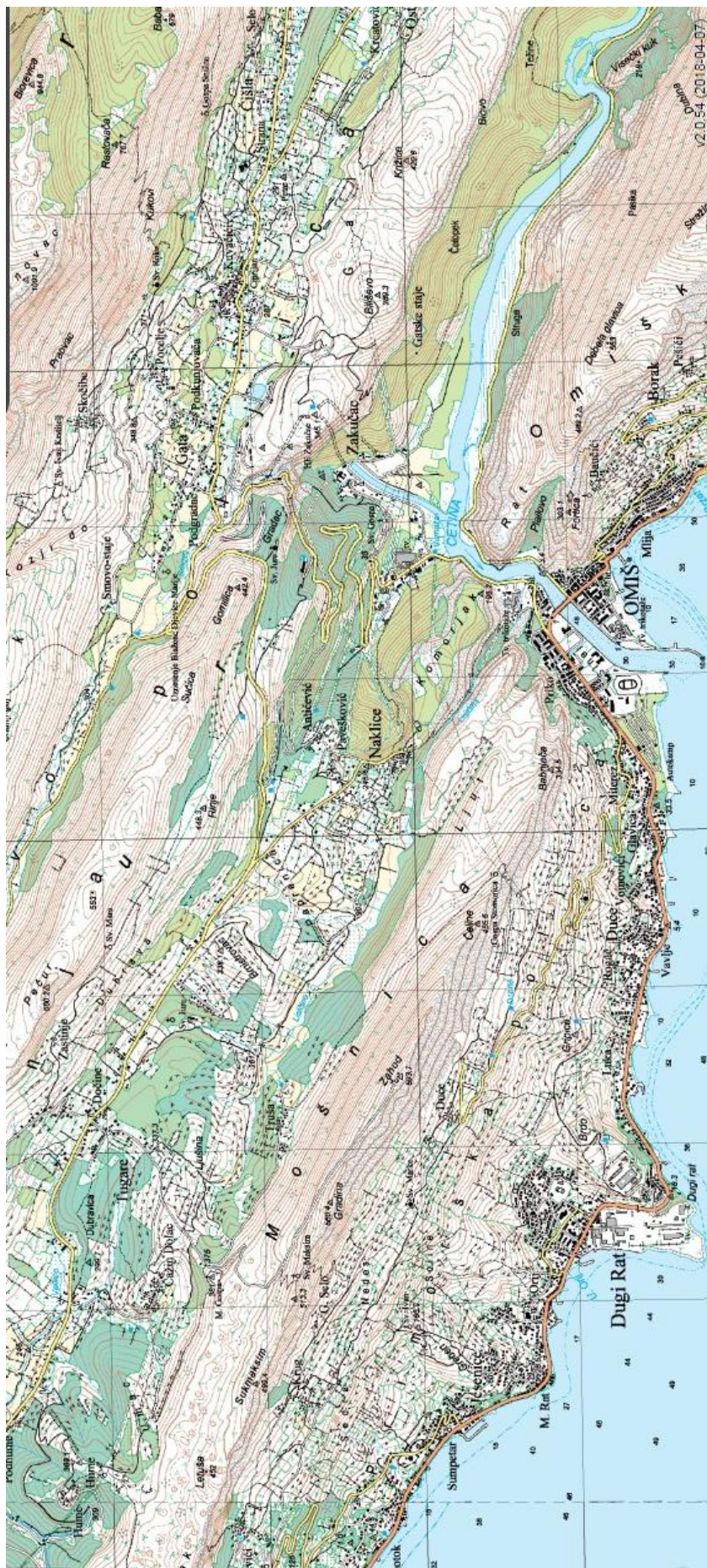
Prilog 5. Topografska karta brda Gradac, Makirina, Sridivica i Perun (preuzeto s Arkod, 5. 11. 2018)

Prilog 6. Topografska karta Poljica s brdima Očur, Mlake, Brojilo i Kožik (preuzeto s Arkod, 5. 11. 2018)

Prilog 7. Topografska karta dijela Poljičke planine (Mošnjica), brda Očur i Kozik (preuzeto s Arkod, 7. 11. 2018)

Prilog 8. Topografska karta Mošnice te dijela brda Očur (preuzeto s Arkod 5. 11. 2018)